

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan qayta
ro'yxatga olingan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

2014-yil. 3-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)
Sahifalovchi:
Husan SAFARALIYEV
Matn teruvchi:
Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 17.03.2014-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84^{1/8}. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturasini 10, 11 kegl. «Art Paper business» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Rahimboboyev ko'chasi, 50-uy, 2-kv.

Buyurtma № . Adadi 12680 nusxa.

MUNDARIJA

QAROR VA IJRO

Shahnoza Jo'rayeva, Abdusattor Sodiqov. Dunyo bilimlarini o'rganish tilsimi..... 3

DOLZARB MAVZU

B. Bahridinova. Ta'limda dars tahlilining o'rni qanday? 5

DARS – MUQADDAS

Madina Rasulova. Shakli bir xil, ma'nosi har xil so'zlar 8

Sotiboldi Odilov. Ertaklar yaxshilikka yetaklar 10

Muhayyo Ahmedova. «O'yla, izla, top» yoki «7x7» 12

Aziza Ishanova. «Vodiylarni yayov kechganda...» 15

Yo'ldosh Rahmatov. O'zbek adabiyotida hurlik nafasi 17

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Oydin Mo'minova. Talaba ijodiy faolligiga qanday erishiladi? 20

Gulsara Ziyodullayeva. Nutq madaniyati fanining boshqa fanlar bilan munosabati..... 23

Xurshida Mashrapova. Pedagogik texnologiyalar: mustahkam bilim va teran tafakkur sari 25

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 27

TEACHING ENGLISH

Error correction 31

ADABIY TAQVIM

Zarifa Meliboyeva. Nazm ichra bir gavhar..... 32

MUMTOZ ASAR

Alisher Navoiy. «Muhokamat ul-lug'atayn»..... 34

TADQIQOTLAR

Zulxumor Xolmanova. Yozuv va uning tarixi 37

Marhabo Isayeva. Harakat-holat fe'llarining gender xususiyatlari 39

Iqboloy Adizova. Bobur ruboiylarida badiiy mahorat 41

Nazmiya Muhitdinova. Navoiy an'analari Mirhasan Sadoiy ijodida..... 42

HOSHIYADAN TASHQARI

Uldona Abdurahmonova. Kulgu zamiridagi taqdir..... 44

FANIMIZ FIDOYILARI

Feruza Tangriberganova. Ota kasbini tanlagan qiz..... 47

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8–371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

DARS – MUQADDAS

Ta'lim-tarbiya hech qachon to'xtam va tanaffus bilmaydi. Chunki Vatanimiz kelajagi, xalqimizning ertangi kuni, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tibori, avvalambor, farzandlarimizning unib-o'sib, ulg'ayib, qanday inson bo'lib hayotga kirib borishiga bog'liq.

Mamlakatimizda istiqloqlarning dastlabki kunlaridan ta'lim tizimini tubdan isloh etishga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida alohida e'tibor qaratilayotganidan maqsad ham yagona — farzandlarimiz kamolini ko'rish, ularning har jihatdan sog'lom va bilimli insonlar etib voyaga yetkazish.

Bu jarayonda mamlakatimiz umumta'lim maktablari-da «Mahorat maktablari» tashkil qilinib, o'qituvchilarning o'zaro fikr va tajriba almashishi joriy qilindi. Navbatdagi ana shunday amaliy seminarlardan biri 18-mart kuni Zangiota tumanidagi 78-maktabda bo'lib o'tdi.

Seminarida Xalq ta'limi muassasalari faoliyatini metodik ta'minlash va tashkil etish bo'limi mudiri Avaz Muhitdinov, metodistlar Hamida Toshmatova, Mehri

Egamberdiyeva, Mahorat maktabi vakillari — Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsentlari Oydin Oxunjonova, Tursunoy Yusupova, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, shoir Shukur Qurbon mehmon bo'lishdi. Tadbirida tuman umumiy o'rta ta'lim maktablari ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari, viloyat Mahorat maktabi pedagoglari qatnashdi.

Seminar dasturiga ko'ra adabiyot fani bo'yicha 78-maktabning ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi Surayyo Bakirova 8-sinfga O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinovning «O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan» maqolasi, 25-maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi Nodira Saidolimova 5-sinfga Muqimiyning «Sayohatnoma» asari tahlili mavzusida ochiq dars o'tdi. Shoir Shukur Qurbon «Muhammad Yusufni yod etib», ona tili fanidan 33-maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi Lobar Saidxo'jayeva 7-sinfga «Gumon yuklamasi», 78-maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi Latofat Latipova 6-sinfga ot, sifat, fe'l so'z turkumlari yuzasidan mustahkamlash darslari o'tib berishdi. O'tilgan darslar tahlil qilinib, o'zaro fikr almashildi.

Seminar bayramga ulanib ketdi. Maktab tashkilotchilari va 6-sinf o'quvchilari tomonidan tashkillashtirilgan «Navro'zing muborak, O'zbekistonim» tadbirida bahor, Navro'zga bag'ishlangan she'rlar, qo'shiq va raqslar ijro etildi. Tadbir so'ngida shoir Shukur Qurbon she'rlari mehmonlarga bahoriy kayfiyat ulashdi.

Seminar bayramga ulanib ketdi. Maktab tashkilotchilari va 6-sinf o'quvchilari tomonidan tashkillashtirilgan «Navro'zing muborak, O'zbekistonim» tadbirida bahor, Navro'zga bag'ishlangan she'rlar, qo'shiq va raqslar ijro etildi. Tadbir so'ngida shoir Shukur Qurbon she'rlari mehmonlarga bahoriy kayfiyat ulashdi.

Shahnoza JO'RAYEVA,
Uldona ABDURAHMONOVA olgan suratlar

ДУНЁ БИЛИМЛАРИНИ ЎРГАНИШ ТИЛСИМИ

Истиқлол йилларида юртимизда ёшларимизнинг билим олиши ва интеллектуал салоҳиятини ошириш учун барча имкониятлар яратилди. Қисқа муддат ичида ўғил-қизларимиз илм-фан, маданият, санъат, спорт соҳасида оламшумул ғалабаларни қўлга киритмоқда. Бу борадаги муваффақиятларни мустаҳкамлаш ва янада кенгайтиришда ёшларимизда чет тилларни билишга эҳтиёж ва зарурат ортмоқда. Давлатимиз раҳбарининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори айнан ана шу мақсадга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир.

Қарор ижросини таъминлаш мақсадида жойларда чет тилини ўқитиш борасида кенг ҳажмдаги ташкилий ва амалий ишлар ҳаётга татбиқ этилмоқда. Айниқса, 2013–2014 ўқув йилидан бошлаб 1-синф ўқув фанлари қаторига хорижий тилнинг киритилиши мамлакатимиз умумтаълим муассасалари ҳаётида муҳим воқеа бўлди.

Ўтган фурсатда чет тилларидан ўқувчилар ёши ва психо-физиологик хусусиятлари инобатга олинган ҳолда Умумевропа компетенцияларига асосланиб яратилган Давлат таълим стандартларига мос равишда ишлаб чиқилган ўқув дастурлари ва дарслик мажмуалари тажриба-синовдан ўтказилиб, амалиётга татбиқ этилди. Бугунги кунда Республикаимизнинг барча умумтаълим мактабларида инглиз тилини ўрганиш 1-синфда ўйин тарзидаги дарслар ва оғзаки нутқ машғулоти шаклида олиб борилмоқда. Тинглаш, гапириш ва ўйин машғулоти ўқувчиларнинг чет тилини ўрганишни қийинчиликсиз ўзлаштиришига замин яратмоқда.

Албатта, ушбу меҳнатларнинг самараси, энг аввало, жойлардаги ўқитувчи-педагогларнинг касбий маҳорати ва фидокорона меҳнатига боғлиқ. Шу боис кўзланган мақсаднинг эришилиши соҳа мутахассисига катта масъулият юклаши билан бирга уларни рағбатлантиришни ҳам тақозо этади.

Шу нуқтаи назардан, Президентимизнинг юқоридаги қарорига кўра, 2013–2014 ўқув йилидан бошлаб чет тили ўқитувчиларининг ойлик тариф ставкаларига қишлоқ жойларида 30 фоиз ва бошқа таълим муассасаларида 15 фоиз миқдорида қўшимча устама ҳақ тўлаш белгиланган. Ушбу имтиёздан қайси чет тили ўқитувчиларининг фойдаланишини тартибга солиш мақсадида «Чет тиллар ўқитувчиларининг базавий лавозим маошларига ойлик устама белгилаш учун тест синовларини ўтказиш тартиби тўғрисида»ги Низом тасдиқланиб, Адлия вазирлигидан тегишли равишда рўйхатга олинди.

Низомга кўра, Давлат таълим стандартлари асосида ишлаб чиқилган тест синовлари ўқитувчиларнинг чет тилидан малака ва билим даражасини аниқлаш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази томонидан ўтказилади.

Ўқитувчилар тест синовлари топшириқларини қуйидаги бўлимлар бўйича бажарадилар: тинглаб тушуниш, ўқиш, ёзиш, гапириш, лексик ва грамматик компетенциялар, чет тилини ўқитиш методикаси.

Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги 1-мактабнинг немис тили ўқитувчиси Улуғбек Дўстматов тест синовлари натижасига кўра, юқоридаги рағбатга лойиқ топилди. Айни кунда ойлик маошига қўшимча равишда 30 фоиз устама ҳақ олиб ишламоқда. 1-то-

ифали устоз немис тилини ўқувчиларга ўргатишда ўзига хос тажриба мактабига эга. 2013 йилда Халқ таълими вазирлиги томонидан тажриба алмашиш мақсадида Германия давлатига уюштирилган сафар давомида орттирган маҳорати ўқувчилар билан ишлашда қўл келмоқда. 2011 йили «Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси» кўрик-танловининг республика босқичида 2-ўринни қўлга киритган муаллим мазкур беллашувда ҳам ҳамкасблари тажрибасини ўрганди.

– Ўтказиладиган тест синовлари педагогнинг маҳоратини холис аниқлашга хизмат қилиши билан аҳамиятлидир, – дейди У.Дўстматов. – Зеро, синовларда чет тили ўқитувчиси билиши лозим бўлган билим ва кўникмадан ортиқ жиҳат талаб этилмайди. Масалан, синовларнинг тинглаб тушуниш бўлимида ўқитувчининг оғзаки нутқни тушуниш, эшиттирилган матннинг асосий мазмуни ва сўралган махсус маълумотларни англаб олиш даражаси аниқланади. Ўқиш бўлимида эса, чет тилининг лексик ва грамматик компетенциялар бўлимидаги топшириқлар орқали ўқитувчининг тегишли грамматик тузилмалар ва сўзларни фарқлаш ҳамда уларни тўғри қўллаш олиш даражаси аниқланади. Худди шундай чет тилини ўқитиш методикаси бўлимида ўқитувчининг назарий билимлари 30 та саволдан иборат топшириқлар орқали ўрганилса, ёзиш бўлимидаги топшириқлар орқали ўқитувчининг грамматик тузилмалар ва сўзларни тўғри қўллаб, берилган мавзулар бўйича яхлит матнлар ёза олиш даражаси таҳлил этилади. Гапириш бўлимидаги топшириқларда ўқитувчининг

берилган мавзу бўйича ўз фикрини билдириши ва асослай олиш даражаси аниқланади ҳамда ўзи ҳақидаги саволларга жавоб бериши, топширилган муаммоли вазиятларни изоҳлаши ва уларга нисбатан ўз муносабатини билдириши ҳам чет тили ўқитувчисининг билиши зарур бўлган талаблар, деб ўйлайман.

Давлат тест синовларидан муваффақиятли ўтган устозлардан яна бири Руслан Абдуллаевдир. У Жиззах шаҳридаги 8-мактабда ўқувчиларга инглиз тилидан сабоқ бериб келаётир.

13 йиллик педагогик иш тажрибасига эга Руслан Абдуллаевнинг касбий маҳоратлари ҳамкасбларида катта қизиқиш уйғотмоқда. Унинг дарслари ўйин тарзида бошланиб, ўқувчиларнинг дарсга диққати тортилгач, қизиқарли савол-жавоблар ва турли кўргазмали воситаларнинг ўз ўрнида қўлланиши машғулотнинг самарадорлигини таъминлайди. У синф жамоасини гоҳ жўровоз бўлиб йил фасллари ни айтишга чорлайди, гоҳ қўллари билан баҳорда ёмғир кўпроқ ёғишини кўрсатиб, бошқа фасллардан фарқли жиҳатини сўрайди. Образга киришаётган ўқитувчининг ҳаракатига ўқувчилар ҳам беихтиёр қўшилиб кетишади.

– Мазкур синовларнинг ташкил этилишида ҳам ўқитувчининг ташаббускорлигига алоҳида эътибор қаратилган, – дейди Р.Абдуллаев. – Чунки тест синовларида иштирок этишни хоҳлаган ўқитувчилар ариза билан Давлат тест марказига мурожаат қилишади. Аризалар бевосита, почта алоқаси ёки Давлат тест марказининг интернетдаги расмий сайти www.dtm.uz орқали қабул қилинади ва ўқитувчи ариза қабул қилинган кундан бошлаб икки ой ичида тасдиқланадиган жадвал асосида тест синовидан ўтказилади. Сана, вақт, жой ва унда иштирок этадиган ўқитувчилар рўйхати тест синовлари ўтказилишидан камида бир ҳафта олдин www.dtm.uz сайтида эълон қилинади. 30 кишидан иборат ўқитувчилар гуруҳи тест синовлари ўтказиладиган бино ва хоналарга паспорт асосида киритилади. Кечикиб келган ўқитувчилар тест синовларига қўйилмайди ва қайдномада “келмади” деб белгиланади. Келмаган ўқитувчилар эса тест синовларини топшириш учун қайта мурожаат қилишлари мумкин.

Ўқитувчилар тест синовларини икки босқичда топширишади. 1-босқичда ўқитувчининг тинглаб тушуниш, ўқиш, лексик ва грамматик компетенциялар, чет тилини ўқитиш методикаси, ёзиш бўйича билим ва кўникмалари, 2-босқичда гапириш кўникмаси баҳоланади.

Такрорлаш – билимлар асоси, дейди донолар. Шу маънода мазкур тест синовларидан ўтгач, педагог хотиржамликка берилиши мумкин эмас. Зотан, Президент қарори асосида тегишли фоиздаги устама олиш имконияти янгидан-янги муваффақиятларга рағбат бўлиши лозим. Қолаверса, тест синовларининг ижобий натижаси 3 йил муддатга амал қилади. 3 йилдан сўнг ўқитувчи қайтадан тест синовларидан ўтиши керак бўлади.

Тест синовларидан ўтолмаган ўқитувчи эса камида бир йилдан кейин тест синовларини навбатдан ташқари қайта топшириши мумкин. Бунда тест синовларини қайта топшириш учун ўқитувчи томонидан юқоридаги Низомда белгиланган миқдорда тўлов тўланади.

Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, Низомда қайд этилганидек, ўқитувчининг тест синовларидан муваффақиятли ўта олмаслиги у билан тузилган меҳнат шартномасини бекор қилиш учун асос бўлмайди.

– Хорижда ҳам ёшларнинг чет тилини ўрганишга имконият ва шароит биздаги каби, – дея суҳбатни давом эттирди 2013 йил сентябрь-октябрь ойларида Америка Қўшма Штатларининг Флорида университетида малакасини ошириб қайтган Р.Абдуллаев. – Кузатишлардан шунга амин бўлдимки, бизнинг ёшларимизда чет тилини ўрганишга бўлган иштиёқ ва интилиш жуда баланд. Айниқса, ўқувчиларимизнинг одоб-ахлоқ, ўзини тутиши, катталарга ҳурмат, билим олишга бўлган иштиёқи ҳавас қилса арзиғуликдир.

Қарор ижросини таъминлаш мақсадида Жиззах вилоятида кенг кўламли ишлар давом этмоқда, – дейди Жиззах вилоят педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти “Тил ва адабиёт таълими” кафедраси катта ўқитувчиси Қўчқор Сиддиқов. – Ҳозир вилоят бўйича чет тили ўқитувчилари 933 нафарни ташкил этади. Уларнинг 837 нафари ўтган йилидаёқ замонавий талаблар асосида ҳудудий педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтида ўз касбий маҳоратини оширдилар. Жойлардаги 9 та мактабда 1-синф ўқувчиларига чет тилини ўргатиш бўйича тажриба-синов олиб борилди. Эндиликда мазкур таълим масканларида 2-синф ўқувчилари билан тажриба-синов давом этмоқда. Шу йилнинг апрель ойида қолган 95 нафар чет тили ўқитувчисининг малакаси оширилади.

– Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятининг сайланма тарзда танланган инглиз тили ўқитувчилари ўртасида тест материаллари апробациядан ўтказилди, – дейди Халқтаълими вазирлиги умумтаълим ва ихтисослаштирилган мактаблар бошқармаси бошлиғи Абдурахим Носиров. – Натижалар таҳлил қилинганда, чет тили ўқитувчилари асосан тинглаб тушуниш ва методика бўлими юзасидан берилган топшириқларни бажаришда қийналгани аниқланди. Бу эса, ўз навбатида, ўқитувчиларнинг юқорида қайд этилган йўналишлар бўйича кўникмаларини ривожлантириш зарурлигини кўрсатмоқда. Яна бир гап: аксарият ўқитувчилар тест синови деганда асосан битта савол ва тўрт-бешта жавобдан иборат ёзма тест синови шаклини тушунишади. Шу маънода уларнинг мамлакатимизда чет тиллардан Умумевропа компетенцияларига асосланиб яратилган давлат таълим стандартлари талабларига мос янги форматдаги тест синовлари бўйича ҳам билимларини бойитиш зарурати юзага келди.

Дарҳақиқат, бугун дунёдаги глобаллашув жараёнлари таълим тенденциялари ўртасида ҳам илғор тажрибаларнинг оммалашувига замин яратмоқда. Бу эса, ҳар бир ўқитувчининг илм-фандаги энг самарали ва илғор халқаро тажрибалардан доимий бохабарлик ва амалиётда ижодий қўллашни талаб қилиши табиий.

Демак, замонавий чет тили ўқитувчилари ўз касбий маҳоратларини доимий ошириб бориш, илғор тажрибаларни ўзлаштириш баробарида ўқувчи-шоғирдларининг ҳам халқаро талаблар асосида билим олишига эришишини унутмаслик лозим.

**Шаҳноза ЖУРАЕВА,
Абдусаттор СОДИҚОВ**

Б. БАҲРИДДИНОВА,
Қарши давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди

ТАЪЛИМДА ДАРС ТАҲЛИЛИНИНГ ЎРНИ ҚАНДАЙ?

Она тили таълимида ўқувчининг ўз фикрини ёзма ва оғзаки шаклда мустақил, эркин, асосий-си, тўғри баён қила олишига эришиш доимий долзарб вазифа ҳисобланади. Албатта, бу жараёнда ўқитувчи маҳорати, ўқувчи қизиқишини оширишга хизмат қилувчи кўплаб омиллар мавжуд. Таълим сифатини ошириш, унинг тўғри йўналганини назорат қилиш, методик ёрдам кўрсатиш, ўқитувчининг замонавий педагогик ва ахборот технологиялардан фойдаланишдаги маҳоратини ўстиришда очиқ дарсларни ташкил қилиш ва ўзаро дарс кузатишнинг ҳам ўрни муҳим.

Маълумки, нафақат дарс ўтиш, балки дарс кузатиш ва уни таҳлил қилиш ҳам профессор-ўқитувчидан махсус касбий билим, педагогик-психологик саводхонлик, ахборот технологиялари ва инновацион усуллардан хабардорлик ҳамда кенг дунёқарашни талаб этади. Машғулотдан кўзланган мақсадга эришиш учун бажарилиши кўзда тутилган педагогик вазифалар, уларнинг ўқув фаолияти давомида ечимини топиб бориши, ўқитиш услуги ва муаммони очишда қўлланган турли-туман педагогик технологиялар ҳамда вақтдан ўринли ва самарали фойдаланишда педагогнинг касбий маҳоратини таҳлил қила билиш учун мутахассиснинг ўзи замонавий билим ва тажрибага эга бўлмоғи лозим.

Таълимнинг қуйи бўғинлари, хусусан, мактаблар учун Халқ таълими вазирлиги томонидан махсус "Дарс кузатиш" дафтери ишлаб чиқилган. Тўғри, малякали, маҳоратли педагогга очиқ ёки оддий дарсларни кузатиш ва таҳлил қилишда ҳеч қандай қолип, йўриқномаларга эҳтиёж бўлмайди. Аммо, тажрибасиз ёш ўқитувчи бир соатлик дарсда вақтдан унумли фойдаланиши, таҳлилни тўғри олиб бориши учун махсус режа – дастур билан қуролланган бўлса, иш самарадорлиги янада ортиши табиий.

Узлуксиз таълим бўғинларида дарс шакллари, уни ташкил қилиш, зарурий босқичлар, ўқитиш услуги бир-бирдан фарқланади. Таълимнинг юқори бўғинлари – академик лицей, касбухона коллежлари ва олий таълимда ўқитишнинг асосий шакллари маъруза, амалий семинар машғулотларини ташкил этиш технологияси модели ва ўқув машғулоти босқичларини белгилаб берувчи технологик харита бажарилишини кузатиш ҳамда таҳлил қилиш учун махсус кўрсатмалар ишлаб чиқилмаган. Одатда, таълим муассасаларида кафедра, бўлимлар томонидан маъқул деб топилган мезонлар асосида дарс кузатиш ташкил қилинади.

Қуйида педагогика ва она тили ўқитиш методикаси соҳаларида яратил-

ган дарслик ва қўлланмаларга таянилиб, олий филологик таълимда маъруза дарсини кузатиш ҳамда уни таҳлил қилиш намунаси тавсия қилинмоқда.

Маъруза дарсини кузатиш намунаси 1-дарс

Сана: 2013 йилнинг 12 декабри.

Факультет, йўналиш номи: Филология.

Фан номи: Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис).

Талаба сони: 56 нафар, қатнашяпти 55 нафар, қатнашмаяпти 1 нафар сабабсиз йўқ.

Фан ўқитувчиси: катта ўқитувчи Н.Йўлдошева.

Дарс типи: оддий, очиқ.

Дарс тури: маъруза, семинар, лаборатория.

Мавзу: Сўз бирикмаси лисоний қолиплари.

1. Таълим бериш технологияси моделининг бажарилиши

Машғулот шакли: Ахборот, визуал маъруза.

Машғулот режаси: 1. Сўз бирикмаси лисоний қолипи ва унинг воқеланиши. 2. Сўз бирикмаси лисоний қолипи турлари. 3. Сўз бирикмаси лисоний қолипида бирикув омиллари. 4. Лисоний қолипларни ўқиш ва ёзиш қодалари. 5. Турғун бирикмаларнинг лисоний қолипдаги ўрни.

Машғулот мақсади: Сўз бирикмаси лисоний қолиплари ҳақида талабаларга умумий маълумот бериш.

Педагогик вазифалар: Лисоний қолип, сўз бирикмаси ҳақидаги билимларни умумлаштириш; сўз бирикмаси лисоний қолипининг тикланиш босқичларини ажратиш; уларнинг турларини, минимал ва максимал қолипларини аниқлаш; лисоний қолипларни ўқиш ва ёзиш қодаларини кўриб чиқиш.

Ўқитиш услуги ва техникаси: Ахборот, визуал маъруза, ҳамкорликда ўқитиш, презентация, суҳбат, баён қилиш, тезкор-сўров, мунозара, бумеранг, ақлий ҳужум, кластер, венн диаграммаси, блитц-сўров, “БББ” технологияси.

Ўқитиш воситалари: Маъруза матни, ўқув қўлланма, дарслик, проектор, маркер.

Ўқитиш шароитининг талабга мослиги: Ўқитиш воситалари билан ишлашга мослаштирилган аудитория, хона гигиеник талабларга жавоб бера олади, ўқитиш воситалари билан таъминланган.

Таълим бериш шакли: Индивидуал, фронтал, умумжамоа ва жуфтликда ишлаш.

Мониторинг ва баҳолаш шакли: Оғзаки савол-жавоб, ёзма тарқатма материал, тест.

2. Технологик харита босқичларининг бажарилиши

Ташкилий босқич (10 мин). **Ўқитувчи:** Давомат аниқланди, дарснинг мавзуси, мақсади эълон қилинди. Машғулот режаси экранда намойиш қилиниб, қисқача аннотация берилди. Адабиётлар рўйхати берилди. Дарсни қай тарзда ташкил қилиниши, баҳолаш мезонлари эълон қилинди.

Талабалар: Керакли маълумотларни ёзиб олишди.

Мавзуга кириш (15 мин). **Ўқитувчи:** Талабалар кўйилган муаммоли вазиятга олиб кирилди. Ўтилган мавзу янги мавзуга боғланди. Аввалги дарсда берилган мустақил ишнинг бажарилиши назорат қилинди. Янги мавзуга аннотация берилди. Талабалар билимини фаоллаштириш мақсадида савол-жавоб ташкил қилинди.

Талабалар: Берилган саволларга жавоб беришди, муаммога муносабатларини билдиришди.

Асосий босқич (45 мин). **Ўқитувчи:** Муаммони ҳал этиш усуллларини излаш жараёнлари тўғри ташкил қилинди. Мақсадга эришиш учун турли педагогик ва ахборот технологияларидан самарали фойдаланди. Ўқитувчи слайд, кўргазма, визуал материаллардан ўринли фойдаланиш маҳоратига эга.

Талабалар: Мустақил фикрлари асосида муаммога ижодий ёндашишди. Ўқитувчи томонидан берилган саволларга жавоб қайтаришди. Муҳокамаларда фаол иштирок этишди. Керакли маълумотларни ёзиб боришди.

Якуний босқич (10 мин). **Ўқитувчи:** Мавзу ўқитувчи томонидан хулосаланди. Уйга вазифа, мустақил таълим учун топшириқ берилди ва уни бажариш юзасидан тушунтириш ишлари олиб борилди. Ўқув жараёнида фаол иштирок этган талабалар баҳоланди.

Талабалар: Берилган топшириқларни ёзиб олишди.

3. Дарс юзасидан якуний хулосалар ва методик тавсиялар

Талабаларнинг фаолияти: Машғулотга тайёрлиги 98 %, фаоллиги 86 %.

Ўқитувчи-талаба муносабати: а) услуги – авторитар, демократик, либерал; б) ўзаро ҳурмат ва ишонч – мавжуд, мавжуд эмас; с) топшириқларнинг бажарилиши – аъло, яхши, қониқарли.

Ўқитувчининг педагогик маҳорати: а) касбий билими – аъло, етарли, илмий ёрдамга муҳтож; б) педагогик қобилияти – яхши, методик ёрдамга муҳтож; с) педагогик этикаси, психологик иқлимни ташкил этиши – инсонпарвар, кўпол; г) нутқи – равон, тушунарли, яхши эмас.

Мустақил таълим учун берилган топшириқлар назорати: Олдинги дарсларда мустақил таълим учун берилган топшириқлар назорат қилиниб, ёзма уй вазифаси текшириш учун олинди.

Машғулотнинг меъёрий-услубий таъминоти: а) меъёрий-услубий ҳужжатлар – тўлиқ мавжуд, қисман мавжуд, мавжуд эмас; б) мавзунинг мазмуни ДТС ва фаннинг намунавий дастурига мос, мос эмас.

Ютуқ ва камчиликлар: а) мақсадга эришилганлик даражаси 96 %; б) йўл кўйилган камчиликлар: мавзунинг хулосалашда талабалар жалб қилинмади.

Методик маслаҳатлар: ўқитувчи ва талабаниннг ҳамкорлигини кучайтириш лозим, талабаларни излашга чорловчи технологиялардан кенг фойдаланиш, талабаларнинг фаоллигини ошириш лозим.

Кузатувчи профессор-ўқитувчи:

(имзо) (ФИО)

Фан ўқитувчиси:

(имзо) (ФИО)

Юқорида кўриниб турганидек, дарс кузатиш уч босқичда олиб борилмоқда: 1. Таълим бериш технологияси модели таҳлили. 2. Технологик харитада кўзда тутилган вазифаларнинг амалга оширилиш босқичлари таҳлили. 3. Дарс юзасидан якуний хулосалар ва методик тавсиялар.

Машғулотни ташкил этиш технологияси таҳлили машғулоти шакли, режаси, мақсади, кўзланган педагогик вазифалар ва уларнинг ўқув фаолияти давомида бажарилиши, ўқитиш услуги, техникаси, воситалари, ўқитиш шароити, таълим бериш шакли, баҳолаш каби ўқув машғулотида қадар белгилаб олинган босқичларни қамраб олади.

Ўқув машғулотининг технологик харитасида кўзда тутилган вазифаларнинг бажарилиши таҳлили ўқитувчи ва ўқувчининг мазкур ўқув машғулотида эришадиган мақсади бўйича ҳамкорликдаги фаолиятнинг босқичма-босқич амалга оширилиш жараёни таҳлилини ўз ичига олади.

Таҳлилнинг дарс юзасидан якуний хулосалар ва методик тавсиялар бўлими асосий қисм ҳисобланиб, унда дарсда эришилган ютуқлар, йўл кўйилган камчиликлар ва уларни бартараф этиш учун илмий-методик ёрдам, маслаҳат ва тавсиялар берилади.

Намунани такомиллаштиришга доир маслаҳат ва таклифларни самимий қабул қиламиз.

Дарс кузатиш жараёнида кенг қўлланадиган айрим терминларнинг қисқача изоҳи

Маъруза – олий таълимда ўқитишнинг етакчи шакли. Бугунги кунда унинг ўндан ортиқ турлари мавжуд:

кириш маъруза – фан тўғрисида яхлит тасаввур ҳамда маълум йўналиш бериш, фаннинг вазифалари ва мақсади билан таништириш, касбий тайёргарлик тизимидаги ўрнини белгилаш, курснинг қисқача шарҳи, асосий ва қўшимча ўқув-услубий адабиётлар таҳлили, ҳисобот, баҳолаш муддати ва шаклини белгилайди;

ахборот маъруза – анъанавий тур бўлиб, ўқув маълумотларини баён қилиш ва тушунтириш вазифасини бажаради;

шарҳловчи маъруза – баён қилинаётган назарий фикрлар, бутун курс ёки бўлимларнинг концептуал асосини ташкил этиш, билимларни тизимлаштириш, фанларнинг ўзаро алоқадорлигини очиқ беришни мақсад қилиб олади;

муаммоли маъруза – ўқувчининг ўқитувчи билан биргаликдаги билиш жараёни илмий изланишга яқинлашади. Янги ўқув ахборотининг мазмунини очиш, муаммо қўйиш ва унинг ечимини топишни ташкил қилиш, ҳозирги талаблар нуктаи назарини таҳлил қилишда қўлланилади;

визуал (кўргазмали) маъруза – маълумотларни ўқитишнинг техник воситалари ва аудио, видео-техника ёрдамида намойиш этиш ҳамда уларга аниқ ва қисқа шарҳлар беришга қаратилади;

бинар (икки кишилик) маъруза – икки ўқитувчининг ёки иккита илмий мактаб намояндасининг, ўқитувчи-талабанинг диалогидан иборат бўлиб, янги ўқув маълумотлари мазмунини ҳар томонлама ёритиш мақсад қилиб олинади;

хатоли маъруза – мазмуни ва услубиятида аввалдан режалаштирилган хатоларни излашга мўлжалланган бўлиб, маъруза охирида тингловчилар ташхиси ўтказилади ва қилинган хатолар текширилади. Талабаларни берилган маълумотни назорат қилиш, эътиборли бўлиш, мустақил фикрлашга ўргатади;

анжуман маъруза – аввалдан қўйилган муаммо ва маърузалар тизими. Ўқув дастури доирасида илмий-амалий дарс сифатида ўтказилади. Маърузалар биргаликда муаммони ҳар томонлама ёритишга қаратилади. Машғулоти охирида ўқитувчи томонидан мустақил ишлар ва талабаларнинг маърузаларига яқун ясаиб, тўлдириб, аниқлаштириб хулоса қилинади;

маслаҳат маъруза – турли сценарийлар ёрдамида ўтказилади.

Амалий машғулоти – талабанинг мустақил ишлаш қобилиятини шакллантирувчи, назарий билимларни мустақамловчи ва амалиётга татбиқ этиш кўникмаларини шакллантирувчи машғулоти тури. Амалий машқ, тақдимот, мустақил ижодий лойиҳа, вертуал технологик тақдимот каби турлари мавжуд.

Семинар машғулоти – фаннинг муайян мавзуси юзасидан режа асосида маъруза ёки баҳс-мунозара

шаклида ташкил этиладиган машғулоти тури. Семинар-тренинг, муаммоли семинар, интенсив семинар, интерактив семинар, баҳс-мунозара, билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга йўналтирилган семинар ва бошқа шакллари мавжуд.

Муаммоли таълим – таълим мазмунини муаммоли тарзда тақдим қилиш асосида таълим олувчиларнинг ўзаро фаолиятини ташкил этиш усуллари билан бирдир. Бу жараён илмий билимларни объектив қарама-қаршилиги ва уни ҳал этиш усуллари аниқлаш, диалектик тафаккурни ва уларни амалий фаолиятда ижодий қўллашни шакллантиришни таъминлайди.

Ахборотни тақдим қилишнинг замонавий воситалари ва усуллари – бу янги компьютер ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллаш.

Педагогик вазифалар – машғулотида мақсадга эришиш учун бажарилиши кўзда тутилган вазифалар. Амалий ёки семинар машғулотида мавзу бўйича билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш; билимларни таққослаш, умумлаштириш, таҳлилни тизимлаштириш кўникмасини ҳосил қилиш; ўз фикрини шакллантириш ва билдириш жараёни ташкил қилиш; мавзу бўйича билимларни тизимлаштириш, мустақамлаш, дарслик билан ишлаш кўникмаларини ҳосил қилиш, коммуникация, гуруҳда ишлаш кўникмаларини ривожлантириш ва б.

Ўқитиш услублари ва техникалари – маъруза (кириш, мавзуий, маълумотли, кўргазмали (визуаллашган), анжуман, аниқ вазиятларни ечиш), мунозара, муаммоли услуб, пинборд, ақлий ҳужум, тезкор-сўров, савол-жавоб, амалий ишлаш.

Ўқитишни ташкил этиш шакллари – диалог, полилог, мулоқот, ҳамкорлик ва ўзаро ўқитишга асосланган фронтал, жамоавий ва гуруҳларда ўқитиш.

Ўқитиш воситалари – ўқитишнинг анъанавий воситалари (ўқув қўлланма, маъруза матни, тарқатма материаллар) билан бир қаторда, чизмалар, органайзерлар, компьютер ва ахборот технологиялари.

Коммуникация усуллари – талабалар билан тезкор қайтар алоқага асосланган бевосита ўзаро муносабатлар.

Қайтар алоқаларнинг (маълумотнинг) усули ва воситалари – тезкор-сўров, ўқитиш диагностикаси.

Бошқариш усуллари ва воситалари – ўқув машғулоти босқичларини белгилаб берувчи технологик харита кўринишидаги ўқув машғулотларини режалаштириш, қўйилган мақсадга эришишда ўқитувчи ва тингловчининг биргаликдаги ҳаракати, нафақат аудитория машғулоти, балки аудиториядан ташқари мустақил ишларнинг назорати.

Мониторинг ва баҳолаш шакллари – ўқув машғулотида ва бутун курс давомида мавзу юзасидан назорат саволларини бериб бориш орқали ўқитишнинг натижалари режали тарзда кузатиб борилади. Баҳолаш оғзаки ва ёзма кўринишда олиб борилиши мумкин: оғзаки савол-жавоб, тарқатма материал, тест ва ҳк.

SHAKLI BIR XIL, MA'NOSI HAR XIL SO'ZLAR

«Shakldosh so'zlar» mavzusini o'rganish
(5-sinf, IV chorak)**Darsning maqsadi:**

- o'quvchilar ongida shakldosh so'zlar haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;
- o'quvchilarni ona-Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, ular orasida do'stona munosabatni shakllantirish;
- o'quvchilarda qiyoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Darsning usuli: musobaqa, «Ha» va «Yo'q» o'yini, «Venn diagrammasi», «Lift» hamda «Charx-palak» usullari.

Darsning jihozi: tarqatma materiallar, slaydlar, ko'rgazmalar, test kartochkalari, markerlar.

Darsning shiori: «A'lo o'qish burchimiz, bunga yetar kuchimiz».

Darsning borishi:

Dars sinf o'quvchilarini to'rtta guruhga bo'lishdan boshlanadi.

Har bir guruh o'ziga nom tanlaydi va she'riy tarzda ifodalab beradi.

«Qobiliyat» guruhi.

Har qancha bilsang-da, o'qi necha bor,
Bilmasang bilganlar huzuriga bor.
Kekkeymoqni kim qo'ydi senga,
Axir sendan aqlliroq o'zgalar ham bor.

«Iqtidor» guruhi.

Har qancha bilsang-da, o'qi erta-kech,
Bilim tog'iga chiq, dengizini kech.
Quruq savlatingga mahliyo bo'lma,
Mashaqqatsiz mehnat, halovatdan kech.

«Zakovat» guruhi.

Yoshliging g'animat, bolam, o'sib un,
Chiqarma behuda sado hamda un.
Ko'r, quyosh tig'ida va tegirmonda
Ezilib, so'ng aziz bo'ldi bug'doy-un.

«Iste'dod» guruhi.

Taqdirni o'z qo'ling bilan yoz,
Mehring bilan qishni qilgin yoz.
Erkinlikning osmonida uch,
Maqsad sari qanotingni yoz.

Har bir guruhdan bir o'quvchi chiqib, uyga vazifa qilib berilgan 491-mashqni bajaradi hamda so'zning

o'z va ko'chma ma'nolarini izohlab beradi. Sinfidagi qolgan o'quvchilar bilan birga o'tilgan mavzular yuzasidan «Ha» va «Yo'q» o'yini o'tkaziladi.

O'yin shartiga ko'ra o'qituvchi aytgan fikrga o'quvchilar to'g'ri bo'lsa «ha», noto'g'ri bo'lsa «yo'q» deb javob berishlari kerak bo'ladi.

1. Leksikologiya – so'zning lug'aviy ma'nosini o'rganadigan bo'lim. (Ha)
2. Nutqiy jarayonda ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'zlarga bir ma'noli so'zlar deyiladi. (Yo'q)
3. Hamma so'z turkumlari atash ma'nosiga ega. (Yo'q)
4. Olmoshlar ishora so'zlardir. (Ha)
5. O'z va ko'chma ma'no birikib, ko'p ma'noli so'zni hosil qiladi. (Ha)
6. So'zning nutqda boshqa so'zlarga bog'lanib hosil qiladigan yondosh ma'nosi o'z ma'no hisoblanadi. (Yo'q)
7. Qozonning qulog'i – ko'chma ma'noda. (Ha)
8. Bosh so'zi bir ma'noli so'z. (Yo'q)

Darslik bilan ishlash: 492-mashqda berilgan tuyuqni 1-o'quvchi ifodali o'qiydi. Qolgan o'quvchilar shakldosh so'zlarni aniqlab, ma'nosini tushuntirishadi. Fikrlar o'qituvchi tomonidan umumlashtiriladi:

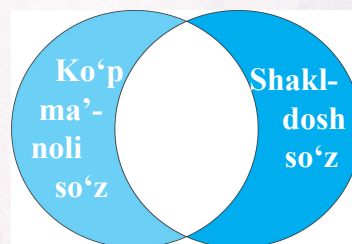
Demak, mumtoz adabiyotdagi tuyuq janrida shakldosh so'zlardan keng foydalanilgan.

493-mashq. O'quvchilar mashqda berilgan gaplarni daftariga ko'chirib olishadi va shakldosh so'zlarni topib izohlashadi. Quyidagi slayd orqali bu so'zlarning ma'no nozikliklari yana bir bor tushuntiriladi.

Uqib ol, esda saqla!

Aytilishi va yozilishi bir xil bo'lib, turli atash ma'nolarini bildirgan so'zlarga shakldosh so'zlar deyiladi.

Har bir guruhga «Venn diagrammasi» aks etgan qog'ozlar va markerlar beriladi. Ular bu diagrammada ko'p ma'noli so'z va shakldosh so'zlarning o'xshash va farqli tomonlarini yozib chiqishi va har bir guruh o'z ishini himoya qilishi kerak bo'ladi.

VENN DIAGRAMMASI

Guruhlar ushbu topshiriqni bajarib bo'lgach, monitorda to'g'ri javob ko'rsatiladi.

Farqni eslab qol!	
Shakldosh so'zlar Shakldosh so'zlar shakli o'xshash ikki va undan ortiq so'zlardir.	Ko'p ma'noli so'zlar Ko'p ma'noli so'zlar bir so'zning o'z va ko'chma ma'nolarida qo'llashdan hosil bo'ladi.
Misollardan anglab ol!	
Bosh (ko'p ma'noli) Odamning boshi – gavdaning yuqori qismi. Ko'chaning boshi – ko'cha boshlanadigan joy.	Soch (shakldosh) Ra'noxonning sochi tovoniga yetadi. Dehqon bo'lsang yerga o'z vaqtida urug' soch.

494-mashqni har bir guruhdan bir o'quvchi chiqib, sinf doskasida bajaradi. Guruhlardagi qolgan o'quvchilar bilan besh daqiqali «Lift» usulini o'tkazish mumkin. Ushbu usul orqali o'quvchilarning qobiliyati aniqlab boriladi va ular bilan alohida ishlashga zamin yaratiladi.

Qo'llanish tartibi: O'quvchi o'z qiziqishiga qarab, xohlagan lift tugmachasini bosadi. (Plakatga 9 qavatli bino rasmi chizilgan bo'lib, quyidagi jadval aks ettiriladi.)

Afzalligi:

- iqtidorli va iste'dodli o'quvchilar aniqlanadi;
- o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, turli vaziyatlardan chiqib keta olish, o'z g'oya va yo'nalishiga ega bo'lish, fikrni erkin va ijodiy bayon etishga e'tibor qaratiladi.

Lift tugmachasi	Yo'nalish	Topshiriq
9-qavat	Tafakkur cho'qqisi	Test
8-qavat	Ijodkorlik	O'quvchining o'z ijodidan namuna
7-qavat	Notiqlik	Tuyuqlardan yod aytish
6-qavat	Hattotlik	Doskada chiroyli va xatosiz yozish
5-qavat	Musavvirlik	Biror tuyuq asosida doskaga rasm chizish

4-qavat	Aktyorlik	Asar qahramonini gavdalanitirish
3-qavat	Qo'shiqchilik	Tuyuqlarni kuyga solib, ijro etish
2-qavat	Tashkilotchilik	2 daqiqa darsni boshqarish

495-mashq shartiga ko'ra berilgan shakldosh so'zlarning ma'nosidagi farq «Charxpalak» usuli yordamida og'zaki bajariladi. Bunda o'quvchilar mashqda berilgan shakldosh so'zlarning ma'nosini izohlab, ijodiy gaplar yordamida tushuntirishadi, o'zlari ham bunday so'zlarga misollar keltirishadi. To'xtab qolgan o'quvchi o'yindan chiqadi.

O'qituvchi: Aziz o'quvchilar, men sizlarga bir rivojat aytib beraman. Emishki, qadim zamonda, afsonalarga ko'ra uzoq bir yurtda «Omad daraxti» bor ekan. Necha-necha azamat pahlavonlar bu daraxtni izlab yo'lga chiqishar ekan-u, lekin safardan quruq qaytishar ekan. Axiri ular bu daraxtni ortiq qidirmaslikka, uni o'zlari bunyod qilishga kelishib olishibdi. Keling, o'quvchilar, bugungi yangi mavzuimizni yana bir bor mustahkamlab, olgan bilimlarimizni ramziy ma'noda gullar va barglar bilan almashtirib daraxtimizni bezasak. (O'qituvchi oldindan tayyorlagan daraxt maketchasidagi quruq shoxlarga o'quvchilar olgan bilimlarini aytib, gullar va barglarni osib qo'yishadi).

Aziz o'quvchilar, mana, omad daraxtimiz ham tayyor bo'lib qoldi. Sizlardan ham iltimos, ham talabim har bir darsda o'zingizning yangi-yangi bilimlaringiz bilan bu daraxtni oziqlantirib, asrab qoling, aks holda uning qurib qolishi hech gap emas. Bu daraxt sizlarga har doim omad olib kelaversin.

Guruhlarining ballari jamlanadi va g'olib guruh aniqlanadi. Faol o'quvchilar baholanadi. Guruhlar quyidagi nominatsiyalar asosida rag'batlantirilishi mumkin:

«Eng hamjihat guruh»

«Eng tartibli guruh»

«Eng bilimdon guruh»

«Eng chaqqon guruh».

Uyga vazifa: 496-mashq.

O'ZBEK TILINING SHAKLDOSH SO'ZLAR O'QUV LUG'ATI*

Adash – adashgan, bir poyi almashgan (poyabzal); yanglish, noo'rin
Adash – ismi bir xil odamlar
Aksiya (fr.<r.) – qimmatbaho qog'oz
Aksiya (lot.<r.) – maqsadli harakat
Alif (a.) – arab alifbosidagi birinchi harf
Alif (r.olifa) – qurilishda ishlatiladigan moy
Alla – gumon olmoshi hosil qiluvchi birlik
Alla – go'dakni uxlatishda aytiladigan qo'shiq
Alla – o'mbaloq oshib yiqilmoq
Ark (f.-t.) – xon yoki amir saroyi
Ark (ital.<r.) – arka, tepasi yarim doira shaklida solingan darvoza, eshik, deraza va sh.k.
Asr (a.) – quyosh botishidan bir soat

oldingi payt va shu vaqtda o'qiladigan namoz
Asr (a.) – yuz yil
Axir (a.) – oxiri
Axir (a.) – ta'kid yuklamasi
Azot (ko'tarmoq) – dast (ko'tarmoq)
Azot (grek.<r.) – kimyoviy element; o'g'it
Bahr (a.) – aruz vazni atamasi
Bahr (a.) – bahra
Bahr (a.) – dengiz, ummon
Balq (a.) – o'z ishiga usta, uddaburon
Balq – ko'pchimoq, ko'tarilmoq
Balq – yarqiramoq, yashnamoq
Band (f.-t.) – bo'sh emas
Band (f.-t.) – dasta, tutgich; bo'g'in
Band (f.-t.) – hujjatning raqamlangan qismi

Band (f.-t.) – tugun, bog'lov
Bargak (f.-t.) – ayollar boshga taqadigan ziynat
Bargak (f.-t.) – danagi olingan turshak
Biyron (f.-t.) – so'zamol
Biyron (f.-t.) – tobiga yetkazib qovurilgan
Bosma – balandga yuk osib qo'yiladigan richag
Bosma – nashr etilgan, nashr
Burun – dengizga turtib chiqqan quruqlik
Burun – hidlash a'zosi
Burun – ilgari
Burch – burchak
Burch – o'tash lozim bo'lgan vazifa
But – butun
But – oyoq
But – sanam, haykal

*X. Suvonova, G. Turdiyeva. O'zbek tilining shakldosh so'zlar o'quv lug'ati. T.: Yangi asr avlodi, 2007.

ERTAKLAR YAXSHILIKKA YETAKLAR

«Ma'nodosh so'zlar» mavzusini ertak usulida o'rganish (5-sinf, IV chorak)

Darsning maqsadi:

- o'quvchilarga ma'nodosh so'zlar hamda ularning nutqdagi ahamiyati haqida ma'lumot berish;
- o'quvchilar bilan do'stlik, ahillik mavzusida suhbat o'tkazish va hamjihatlik, inoqlikning ahamiyatini anglash, qadrlashga o'rgatish;
- o'quvchilarning ma'nodosh so'zlardan o'z nutqida foydalanish ko'nikmasini rivojlantirish.

Darsning usuli:

Darsning jihozi: tarqatma materiallar, darslik.

Darsning borishi:

Dars avvalgi mashg'ulotda o'rganilgan paronim so'zlarga oid bilimlarni takrorlash bilan boshlanadi. Uyg vazifa sifatida berilgan 504-mashq tahlil qilinadi. O'qituvchi o'tilgan mavzuga oid nazariy bilimlarni umumlashtiradi va yangi mavzuni quyidagi ertak bilan boshlaydi.

Ma'nodosh so'zlar oilasi

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim zamonda insonlarning bir-birlari bilan suhbat qilib, fikr almashishlari uchun So'z paydo bo'lgan ekan. So'z dastlab oz bo'lib, asta-sekin ko'payib boribdi. So'zlar shunday ko'payibdi, ayrim narsa-buyumlarni nomlashda bir nechtasi sherik bo'lib qolibdi. Ularning ma'nolarida yaqinlik bo'lsa-da, lekin ular shakl va ma'no jihatdan farq qilar ekan. So'zlar o'rtasida o'zaro kelishmovchilik yuzaga kelibdi. Chunki ularning hammasi ham shu narsa-buyumning nomi bo'lishni xohlar ekan-da. Ular dastlab *odamzod* nomini atashda talashib qolishibdi. Uni ifodalash uchun *odam*, *inson*, *kishi* so'zlari kelibdi. Odamzodning yuz qismini nomlash uchun esa *yuz*, *bet*, *aft*, *bashara*, *turq*, *chehra*, *jamol*, *oraz*, *ruxsor* so'zlari yig'ilibdi. Shunga o'xshash holat boshqa atamalarda ham yuz beribdi. Ular hech kelisha olishmabdi. Oxiri so'zlar jam bo'lishib, Ota so'zning huzuriga yo'l olishibdi.

Ota so'z ularning arzini tinglab, uzoq o'yga cho'mibdi va shunday debdi: Sizlar talashib-tortishmang. Hammangiz ham narsa-buyumlarning, belgi va harakatlarning nomi bo'lishga turli darajada haqlisiz. Masalan, sen, chehra so'zi, faqat yaxshi ma'noda qo'llanasa, odamlar bir-birlari bilan xafalashganda, achchiqlashib qolganda esa *aft*, *bashara*, *turq* kabi so'zlarni qo'llashadi. Orangizda *yuz* so'zi ko'proq ishlatiladi. Unda ijobiy ma'no ham, salbiy ma'no ham sezilmaydi.

Mana, ko'ryapsizmi, sizlar shu narsaning nomi bo'lishga haqlisiz, lekin turli ma'noda qo'llanasiz. Shuning uchun sizlarni bir oila deb hisoblaymiz. Oilangiz nomini bir umumiy

ma'noni ifodalaganingiz uchun ma'nodosh so'zlar deb ataymiz. Orangizdan biringizni boshliq qilib tayinlaymiz. Uni bosh so'z deb ataymiz. Menimcha, *yuz* so'zi boshliq bo'lishga haqli. Qani, *yuz* so'zi, do'stlaringni boshla, ahil-inoq bo'lib yashayvering.

So'zlar Ota so'zning aytganlariga rozi bo'lib, orqalariga qaytishibdi. Ular shundan beri bir oila bo'lib yashashar ekan. Ma'nodosh so'zlar bir ma'noni turli nozik ma'no qirralari bilan ifodalash, so'z sehrini namoyish etish, nutqni bezash, ta'sirchanlikni ta'minlashda katta ahamiyatga ega ekan. Har bir oilada bosh so'z bo'lib, u do'stlariga yo'l boshlab yurar ekan, kerakli o'rinlarga do'stlarini jo'natar ekan. Bu oilaga zid ma'noli so'zlarning juda havasi kelar ekan.

Ertak qahramonlari bilan uchrashuv

Mana, o'quvchilar, ertagimiz ham tugadi. Ertak sizlarga ma'kul bo'lgandir. Biz ertak tinglagan paytda *yuz* so'zi do'stlari bilan yo'lda ketayotib, gaplar ichiga kirib ketib qolibdi. Ular bir-birlarini izlashmoqda ekan. Kelinglar, ularga yordam beraylik. Buning uchun **505-mashq**ning sharti bilan tanishamiz. Mashq shartiga ko'ra gaplar tarkibidan bir umumiy ma'noni ifodalovchi so'zlarni topishimiz kerak bo'ladi. Ma'nodosh so'zlarni o'z bag'riga yashirib olgan gaplar quyidagilar:

1. *Yuzi nam, yaltiroq o'tloqning betida yuk mashinalarining behisob izlari ko'rinib turardi.* 2. *Uning quvnoq chehrasi suv betida qizga yanada yoqimli ko'rindi.* 3. *Basharasiga tushgan qamchi zarbidan yerga yiqildi.*

Ma'nodosh so'zlar: *yuz*, *chehra*, *bashara*.

O'quvchilar, sizlar topshiriqni to'g'ri bajaringiz. Aytinch, nima uchun biz *bet* so'zini *yuz* so'zining ma'nodoshi sifatida olmadik?

O'quvchilar: Chunki *bet* so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan.

Barakalla, javobingiz to'g'ri. O'quvchilar, bizga yana bir vazifa topshirilyapti. Ma'lum bo'lishicha, ayrim ma'nodoshlar oilasi aralash holda yo'lga chiqib, adashib qolishibdi. Biz ularga ko'maklashib, har bir bosh so'zning do'stlarini topishga yordam berishimiz kerak.

506-mashq quyidagicha bajariladi:

Bahs, *munozara*, *tortishuv*; *sovg'a*, *hadya*, *tortiq*, *armug'on*, *tuhfa*; *tanqis*, *kamchil*, *taqchil*; *g'alaba*, *zafar*; *gunoh*, *ayb*, *jinoyat*; *pinhon*, *maxfiy*.

Rahmat sizga, o'quvchilar. Sizlar bosh so'zning do'stlarini topib, oilalarini jamladingiz.

Gap xonadoniga tashrif (ijodiy ish)

O'quvchilar, siz bosh so'zning do'stlarini topishga yordam berib, juda aqlli ish qildingiz. Bosh so'z sizlardan juda xursand bo'ldi. Mana shu xursandchilikni davom ettirib, mehmonga borsak. Har bir bosh so'zni gap xonadoniga mehmonga olib boramiz. Ularni mehmonga olib borish guruhlarining zimmasida bo'ladi. Bosh so'zning iltimosiga ko'ra, ayrim do'stlarini ham mehmonga taklif qilib ko'ramiz.

Berilgan ma'nodosh so'zlar bilan tanishish va guruhlariga bo'linib, ular ishtirokida gaplar tuzing: *aytmoq*, *so'zlab bermoq*, *gapirmoq* (1-guruhga); *yuz*, *bet*, *chehra*, *aft*, *bashara*, *turq* (2-guruhga); *chiroyli*, *zebo*, *suluv*, *xushro'y* (3-guruhga); *quyosh*, *kun* (4-guruhga). Demak, har bir guruh bosh so'zlar ishtirokida gaplar tuzadi va uni boshqa ma'nodoshlari bilan almashtirib ko'radi.

1-guruh:

Yuz bergan hodisani onamga aytdim.

Yuz bergan hodisani onamga so'zlab berdirdim.

Yuz bergan hodisani onamga gapirdim.

Guruh izohi: *Gapirmoq* so'zi bu gap xonadonida mehmon bo'la olmadi, chunki uning ma'nosi shu gapga mos kelmadi.

2-guruh:

Yurtimizda chiroyli joylar ko'p.

Yurtimizda zebo joylar ko'p.

Yurtimizda suluv joylar ko'p.

Yurtimizda xushro'y joylar ko'p.

Guruh izohi: Bu gapda faqat **chiroyli** so'zi mehmon bo'la oldi, lekin *zebo*, *suluv*, *xushro'y* so'zlari mehmon bo'la olmadi. Bu so'zlar insonga nisbatan ishlatiladi. Shuning uchun bu gapning mazmuniga mos kelmadi. Biz ular bilan xayrlashdik.

3-guruh:

Yuzingni doimo ozoda tut.

Betingni doimo ozoda tut.

Aftingni (basharangni, turqingni) doimo ozoda tut.

Chehrangni doimo ozoda tut.

Guruh izohi: Bu gap xonadonida faqat **yuz** so'zi mehmon bo'la oldi. *Bet*, *aft*, *bashara*, *turq*, *chehra* so'zlari bilan xayrlashdik. Ular mazmunan bu gapga mos kelmaganliklari uchun ketib qolishdi.

4-guruh:

Quyosh olamni o'z nurlari bilan yoritdi.

Kun olamni o'z nurlari bilan yoritdi.

Guruh izohi: Bu gap xonadonida faqat **quyosh** so'zi mehmon bo'lib qoldi. *Kun* so'zi o'rnim boshqa gapda ekan, deb ketib qoldi.

– Barakalla, o'quvchilar. Sizlar bosh so'zni mehmonga to'g'ri yo'ldan olib bordingiz. Uning do'stlarini ham esdan chiqarmadingiz. Ular o'z roziliklari bilan mehmon bo'lishni xohlamadi. Ertagimiz qahramoni Ota so'z «Sizlar kerakli o'rinda qo'llanasizlar», deb to'g'ri aytgan ekan. Biz buning guvohi bo'ldik.

Qissadan hissa

O'quvchilar, har qanday ertakdan o'ziga xos xulosa chiqariladi. Biz ertak tingladik, ertak qahramonlari bilan uchrashdik, ularga yordam berdik. Endi xulosa chiqarish vaqti ham keldi. Mening savollarimni eshiting va javob berishga harakat qiling. Javobingiz to'g'ri bo'lsa, xulosa

ham to'g'ri bo'ladi.

1. Ma'nodosh so'zlar bir umumiy ma'noni bildiradimi yoki bir xil ma'noni bildiradimi?

O'quvchilar: Ma'nodosh so'zlar bir umumiy ma'noni ifodalaydi.

2. Ma'nodosh so'zlarning hammasi aynan shu ma'noni ifodalaydimi yoki turli ma'no nozikliklari bilan ifodalaydimi?

O'quvchilar: Turli ma'no nozikliklari bilan ifodalaydi. Masalan, *chehra* so'zi ijobiy ma'no bilan qo'llansa, *aft*, *bashara* so'zlari salbiy ma'noda qo'llanadi.

Ma'nodosh so'zlar haqida quyidagilarni yana bir karra eslatib o'taman. Demak, ma'nodosh so'zlar so'z sehrini namoyish etish, nutqni bezash va nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Qidiruv

O'quvchilar, biz xulosa chiqarish bilan ovora bo'lib turganda ma'nodosh so'zlarning bir guruhi qaygadir ketib qolibdi. Eshitishimizga qaraganda, ular test o'rmoniga yashirinib olishgan emish. Guruhlarining navbatdagi vazifasi ularni qidirib topishdan iborat. Qidiruvda hushyor bo'ling. Test o'rmoniga to'rtta yo'ldan borilar ekan. Ayrim test o'rmonlari besh yo'ldan iborat bo'lar ekan. To'g'ri yo'lni tanlagan guruh ularni topa oladi. Marhamat, hamma qidiruvga.

So'ng o'quvchilarga test tarqatmalari beriladi.

1. Ma'nodosh so'zlar berilgan qatorni toping.

A. Aqlli, bilimli, gapdon

B. Sezgir, ziyrak, hushyor

C. Katta-kichik, baland-past

D. Ko'p, oz, kam

2. *Ahil* so'zining ma'nodoshlari qaysi qatorda yashiringan?

A. Inoq, totuv

B. Qalin, do'st

C. Ko'rkam, chiroyli

D. Do'st, o'rtoq

3. Qaysi gapda *osmon* so'zining ma'nodoshi berilgan?

A. Quyosh o'z nurlarini sochdi

B. Ko'kka boqma, ko'pga boq

C. Atrofni qorong'ulik qoplab oldi

D. Borliq nurga cho'milgan

4. *Vatanni sevmoq iymondandir* gapidagi *Vatan* so'zining ma'nodoshlari yashiringan qatorni aniqlang.

A. Yurt, o'lka

B. Qishloq, davlat

C. Tuman, viloyat

D. Zamin, yer

Barakalla, o'quvchilar! 1-guruh *sezgir*, *ziyrak*, *hushyor* ma'nodosh so'zlarini to'g'ri topdi; 2-guruh *ahil* so'zining *inoq*, *totuv* kabi do'stlarini to'g'ri belgiladi; 3-guruh *osmon* so'zining ma'nodoshi sifatida *ko'k* so'zini to'g'ri aniqladi; 4-guruh *vatan* so'zining ma'nodoshi *yurt*, *o'lka* ekanligini aniqlay oldi. Hammangizga rahmat. Sizlardan yaxshi izquvar chiqar ekan. Qidiruv ishimiz yaxshi yakunlandi.

Demak, bugun biz ma'nodosh so'zlar bilan tanishdik. Ma'nodosh so'zlar tilimizning boyligi hisoblanar ekan. Ma'nodosh so'zlarni yaxshi o'rgansak, nutqimiz ham boy bo'lar ekan.

So'ng g'olib guruh aniqlanib, faol o'quvchilar baholanadi.

Uyga vazifa: o'tilgan mavzuni takror o'qish va *do'st*, *vatan*, *mangu*, *dangasa* so'zlariga ma'nodoshlar topish.

«O'YLA, IZLA, TOP» YOKI «7x7»

7-sinf, IV chorak Mustahkamlash darsi

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarning olgan bilimlarini mustahkamlash va umumlashtirish;

– o'quvchilarni ona tiliga hurmat ruhida tarbiyalash, ularning ushbu fanga bo'lgan qiziqishini oshirish;

– o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirish.

Darsning usuli: «O'yla, izla, top» yoki «7x7» o'yini usulida.

Darsning jihozi: darslik, videoproyektor, rag'bat va jarima kartochkalari.

Darsning borishi:

Dars o'qituvchining quyidagi so'zlari bilan boshlanadi:

Dunyoda shunday boyluk bor: o'tda yonmaydi, suvda cho'kmaydi, uni yo'qotib qo'yish ham mumkin emas. U doim bizga hamroh bo'ladi. Bu boyluk nima? Bu – bilim. O'ylaymanki, o'tgan darslar davomida siz bunday boylikka ega bo'lib boryapsiz. Bugungi darsimizda u sizga asqotsa, ajab emas.

Endi ishtirokchilarimiz bilan tanishing. 7-sinf o'quvchilari 2 guruhga bo'lingan holda o'zaro bellashadi.

Marhamat, o'zingizni tanishtiring.

1-guruh sardori: Bizning guruh – «Iqtidor». Shiorimiz: Til bilgan – el bilar.

2-guruh sardori: Bizning guruh – «Tilshunos». Shiorimiz: Yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan nashq kabidir.

O'qituvchi: Bugungi darsimiz «Mustahkamlash» bo'lib, biz bir necha dars mobaynida «So'zlarning munosabat shakllari» bo'limini o'qib o'zlashtirdik. Undan oldingi darslarda esa «Olmosh so'z turkumi va uning tasnifi» degan bo'limni o'rgangan edik. Shuning uchun asosiy shartlarimiz shu ikki bo'lim yuzasidan bo'ladi. Qo'shimcha shartlar esa ona tili bo'yicha o'zlashtirilgan bilimlarimizni mustahkamlaydi.

O'yin yettita asosiy va yettita qo'shimcha shartlardan iborat bo'lib, qaysi guruh rag'bat kartochkasini ko'p to'plasa, g'olib, aksincha, jarima kartochkasi ko'p bo'lsa, mag'lub hisoblanadi.

Shartlarni bajarishda har bir guruhdan 1 nafardan ishtirokchi qatnashadi. Bilimdonlarni hakamlar hay'ati baholab boradi.

Hakamlar tanishtiriladi.

1-shart

Qo'shimcha shart: Rag'bat.

Asosiy shart: Bilimdonlik sinovi.

Rag'bat shundan iboratki, agar ishtirokchi «Xatolar-ni toping» shartini to'g'ri bajarsa, 2 ta rag'bat kartochkasi ega bo'ladi.

Ishtirokchiga bir nechta so'zlar yozilgan qog'oz beriladi. U quyidagi so'zlarning xatolarini tuzatishi kerak bo'ladi:

Sahovat, hiyla, mehr-muruvvad, xayotbasht, taxsimot, iztirop, maxliyo, maxtanchoqlik, hususiyashtirish, manfaatdorlik, ilim, fikir, ko'ngili, qorini, bo'g'izi, mustaxkamlash, farzant.

Asosiy shart bo'yicha har bir ishtirokchiga 7 tadan test savoli va uni bajarish uchun 7 soniya vaqt beriladi.

Savollar monitor orqali namoyish etiladi.

1-guruh uchun

1. Olmoshlar ma'nosiga ko'ra necha turga bo'linadi?
A. 3 B. 4 S. 5 D. 7
2. O'zbek tilida kelishik shakllari nechta?
A. 7 ta B. 6 ta S. 3 ta D. 5 ta
3. *-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -ilari* yoki *-si* qo'shimchalari qanday qo'shimcha?
A. Bunday qo'shimcha o'zbek tilida yo'q
B. Nisbat yasovchi qo'shimcha
S. Kelishik qo'shimchasi
D. Egalik qo'shimchasi
4. *-ning* qo'shimchasi olgan kelishik nomini ayting.
A. O'rin-payt kelishigi
B. Chiqish kelishigi
S. Qaratqich kelishigi
D. Bosh kelishik
5. Qaysi so'z turkumi darajalana oladi?
A. Ot B. Sifat
S. Olmosh D. Son
6. *Kaminai kamtarin, faqir qulingiz, janoblari* kabi so'zlar qaysi so'z turkumi o'rnida qo'llaniladi?
A. Ravish B. Sifat
S. Olmosh D. Ot
7. Qaysi so'z turkumi qanday? qanaqa? so'roqlariga javob bo'lib, shaxs, narsa yoki hodisaning belgisini bildiradi?
A. Ot B. Sifat
S. Olmosh D. Ravish

2-guruh uchun

1. Olmoshlar tuzilishiga ko'ra necha turga bo'linadi?
A. 4 B. 6
S. 3 D. Bo'linmaydi
2. Jo'nalish kelishigining qo'shimchasi qaysi?
A. -da B. -dan
S. -ga (ka, qa) D. -ning
3. *Singil, ko'ngil, qorin, o'g'il* so'zlariga egalik qo'shimchalari qo'shilsa, qanday o'zgarish bo'lishini tushuntiring.
A. Bu so'zlar egalik qo'shimchasini olmaydi
B. Hech qanday o'zgarish yuz bermaydi
S. Ikkinchi bo'g'indagi i unlisi tushib qoladi va shunday yoziladi
D. Qanday eshitilsa shunday yoziladi
4. Turlanish nima?

A. Otlarning kelishik va egalik qo'shimchalari bilan o'zgarishi turlanish deyiladi

B. Ona tilida turlanish yo'q

S. Otlarning shaxs-son qo'shimchalari bilan shaxs va sonda o'zgarishi turlanish deyiladi

D. Fe'llarning nisbat shakllari bilan o'zgarishi turlanish deyiladi

5. *Moziylar sasiga quloq tutgin jim,*

Ustun bo'lgan emas, dunyoda hech kim, she'rida olmoshlarning ma'nosiga ko'ra qanday turi ishtirok etgan?

A. O'zlik olmoshi

B. Kishilik olmoshi

S. Bo'lishsizlik olmoshi

D. Olmosh ishtirok etmagan

6. Qaratqich kelishigidagi so'zlar qanday so'roqqa javob bo'ladi?

A. Kimning? nimaning? qayerning?

B. Kim? nima? qayer?

S. Kimda? nimada? qayerda?

D. Kimdan? nimadan? qayerdan?

7. *Hech kim, hech narsa, har kim, mana shu kabi* olmosh tuzulishiga ko'ra qanday olmosh sanaladi?

A. Qo'shma olmosh

B. Sodda olmosh

S. Juft olmosh

D. Takroriy olmosh

2-shart

Qo'shimcha shart: Imtiyoz.

Asosiy shart: Zukkolar boshqotirmasi.

Imtiyoz shundan iboratki, guruhdan o'z o'rniga boshqa ishtirokchini qo'yish imkoniyati bor. Agar ishtirokchi imkoniyatdan to'g'ri foydalana olmasa, 2 ta jarima, aksincha bo'lsa, 2 ta rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

Imtiyoz shartida berilgan so'zlarni o'z o'rniga qo'yib, bog'lovchi vositalardan foydalanib gap hosil qilish kerak bo'ladi.

Vatan, ostona, boshla, vatanparvarlik, o'lka tarixi, bilish.

Javob: *Vatan ostonadan, vatanparvarlik esa o'lka tarixini bilishdan boshlanadi.*

Asosiy shartda o'quvchilarga boshqotirma beriladi.

1-guruh uchun

Zukkolar boshqotirmasi.

1.	O													
2.		N												
		A												
			T											
			I											
6.		L												
7.		I												

1. So'zlarning yozilish qoidalari o'rganiladigan tilshunoslik bo'limi qaysi? (Orfografiya)

2. Tinish belgilari va ularning ishlatilish o'rinlarini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi qaysi? (Punktuatsiya)

3. So'zning ayrim qo'llanilmaydigan, doim o'zakka qo'shilib keladigan qismi. (Qo'shimcha)

4. Hokim bo'lakka kelishik qo'shimchalari hamda ko'makchilar yordamida bog'lanadigan bo'lak. (To'ldiruvchi)

5. «Siz bolalik qilib, bunaqa xayollarga borib yurmang» gapida qaysi olmosh turi ishtirok etgan? (Kishilik)

6. Ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlar nima deb ataladi? (Yuklama)

7. Gapning asosiy markazini qaysi bo'lak tashkil qiladi? (Kesim)

2-guruh uchun

1.				O				
2.				N				
3.				A				
4.				T				
				I				
				L				
7.				I				

1. O'zbek adabiy tilining asoschisi kim? (Navoiy)

2. Paytga so'roqni bildirgan so'roq olmoshi. (Qachon?)

3. *Oybek ijodi XX asr o'zbek adabiyotining nurlil cho'qqisidir.* Ushbu gap ifoda maqsadiga ko'ra qanday gap sanaladi? (Darak)

4. *Vatan* so'zining ma'nodoshi. (Yurt)

5. So'z turkumlaridan birining nomi. (Sifat)

6. O'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramay chiqishi natijasida qanday tovushlar hosil bo'ladi? (Unli tovushlar)

7. So'z ma'nolari haqidagi ma'lumot tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi? (Leksikologiya)

3-shart

Qo'shimcha shart: Omadli sovrin.

Asosiy shart: Aql charxi.

Omadli sovrin shartida ishtirokchilar bahri-bayt aytishi kerak bo'ladi. G'olib guruh ishtirokchisi sovrin va rag'bat kartochkasini qo'lga kiritadi.

Asosiy shartda har bir guruh ishtirokchisiga 7 tadan ibora aytiladi. Ular ushbu iborani bir so'z bilan sharhlab berishlari kerak bo'ladi.

1-guruh uchun

1. Toqati toq bo'lmoq – (zerikmoq).

2. Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi – (xafa bo'ldi).

3. Xamirdan qil sug'urganday – (osongina).

4. Yog' tushsa yalaguday – (toza).

5. Ilonning yog'ini yalagan – (ayyor).

6. Misi chiqdi – (fosh bo'ldi).

7. Ko'zi to'rt bo'ldi – (kutdi).

2-guruh uchun

1. Arpasini xom o'rmoq – (xafa qilmoq).

2. Boshi ko'kka yetdi – (quvondi).

3. Yulduzni benarvon uradi – (firibgar).

4. Qo'y og'zidan cho'p olmagan – (yuvosh).
5. Esi chiqib ketdi – (qo'rqib ketdi).
6. Qil o'tmas – (inoq, ahil).
7. Terisiga sig'may ketdi – (xursand bo'ldi).

4-shart

Qo'shimcha shart: Imkoniyat.

Asosiy shart: Jumboqli topishmoqlar.

Qo'shimcha shartdagi imkoniyat shundan iboratki, guruh yana bitta rag'bat kartochkasini olishi mumkin. Agar guruh kelishgan holda 7 ta savolga javob bersa, rag'bat kartochkasini qo'lga kiritadi. Agar to'g'ri javob bitta kam bo'lsa ham jarima kartochkasiga ega bo'ladi. Savolni davradagilar berishadi.

Asosiy shartda guruhlarga jumboqli topishmoqlar beriladi. Ular jumboqlarni topib, javobini aytishlari kerak bo'ladi.

1-guruh uchun

Meni ko'rgani birinchi Dilshod o'rtog'im keldi. U bilan shashka o'ynadim. Buvijonim bizlarga «Yechib qog'oz po'stini, Topdim bolning do'stini» berdilar. Juda shirin ekan. Dilshod uyiga ketish oldidan «Bir ko'z bilan tikilib, kuzatuvdim yuzimni, so'ngra oppoq qog'ozga aks ettirdi o'zimni» ishga solib, buvijonim bilan meni esdalik uchun suratga oldi. Suratni Dilshodning dadasi chiqarar ekan.

Qishki ta'til bir zumda o'tib ketib, yana maktabda o'qishlar boshlandi. Bir kuni tanaffusda aylanib yurib, ko'zim «Juda katta koptok emas dumaloq, unda bor shahar, qishloq. Daryo, dengiz, tog'-dovon, qir-u adir va o'rmon»ga tushib qoldi. Qiziqib oldiga bordim-da qo'limda aylantirdim. Shu payt «Joni yo'q, ursa yig'laydi»ning ovozi eshitilib qoldi. Sinfimga chopib ketdim. Darsdan kechikib bo'lmaydi-da.

2-guruh uchun

Dadam «Hammamizga yaqin do'st termulishib to'ymaymiz, o'rgatar bilim, odob qo'ldan sira qo'ymaymiz», oyijonim esa «Ushlasam qo'lga tushadi yo'lga, shuningdek, ruchka emas yozadi, yoza bersang ozadi» olib kelib berdi. Oyim bilan qo'limga chiroyli guldastani olib 1-marotaba maktabga bordim. Guldastani o'qituvchi opamizga berdim. U bizga: «Oq yerga qora urug' qo'l bilan ekiladi, og'iz bilan teriladi»ni o'rgatadi.

O'qituvchi opamiz qo'lga «Rangi oppoq, paxtada-yin yumshoq emas, qandga o'xshar, ammo uni hech kim yemas»ni olib harf yozishni o'rgata boshladi.

Javoblar monitorda ko'rsatiladi.

5-shart

Qo'shimcha shart: Sovrin.

Asosiy shart: Tafakkur durdonasi.

Ushbu sovringa ega bo'lish uchun guruhlarga badiiy asardan parcha o'qib eshittiriladi. Ular bu parcha qaysi asardan olingani va uning muallifini topishlari kerak bo'ladi.

Tafakkur durdonasi

Har bir guruh ishtirokchilariga tafakkur durdonasi bo'lgan maqollarning ma'lum qismi aytiladi. Ular ushbu maqollarni to'ldirishi kerak bo'ladi.

1-guruh uchun

1. Birovning bergani ko'rgulik,... (mehnatning bergani to'ygulik)
2. Ish desa og'rir oshiq-moshig'im,...(osh desa tayyor katta qoshig'im)
3. Ishchan tilagi tong ota qolsa,...(dangasaning tilagi kun bota qolsa)
4. Oldiga kelganni yemak hayvonning ishi, og'ziga kelganni demak...(nodonning ishi)
5. Yolg'iz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham...(dong'i chiqmas)
6. O'qigan o'zar,... (o'qimagan to'zar)
7. O'zingni er bilsang,...(o'zgani sher bil)

2-guruh uchun

1. To'g'ri oshini yeydi,...(egri boshini)
2. Baxil topsa bosib yer, saxiy topsa,...(hamma yer)
3. Aybsiz do'st izlagan... (do'stsiz qolar)
4. Arpa bug'doy bir kuningga yaraydi. Sodiq do'sting...(o'lguningcha yaraydi)
5. Qomatiga ishongan qaddini bukib ketadi, ko'pchilikka ishongan...(maqsadiga yetadi)
6. Qo'li o'ynaganni og'zi o'ynar, qo'li o'ynamasa...(ko'zi o'ynar)
7. Xazina g'oyibdan emas,...(mehnatdan keladi)

6-shart

Qo'shimcha shart: O'yin ichida o'yin.

Asosiy shart: Ziyraklik.

Qo'shimcha shart shundan iboratki, tomoshabinlarga raqam tarqatiladi. Baxtli raqam sohibi o'yin ishtirokchisi bilan sifat so'z turkumiga xos so'z aytish bo'yicha bellashadi. Tomoshabin g'olib bo'lsa sovrin beriladi. Guruh ishtirokchisi g'olib bo'lsa, ham sovrin, ham rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

Asosiy shartda ikki ishtirokchiga kelishik qo'shimchalaridan nom qo'yiladi. Masalan, birinchi guruh ishtirokchisi -ga, ikkinchi guruh ishtirokchisiga -dan. Qaysi kelishikka taalluqli so'z aytilsa, o'sha nomdagi ishtirokchi bir qadam oldinga chiqadi. Ishtirokchilarga bir nechtadan so'z aytiladi. Adashib ketgan va to'xtab qolgan ishtirokchi mag'lub bo'lib, jarima kartochkasiga ega bo'ladi.

7-shart

Qo'shimcha shart: Jarima.

Asosiy shart: Ingliz tilini o'rganamiz.

Qo'shimcha shart shundan iboratki, guruh ishtirokchilari kelishik shakllarini tartib bilan qo'shimchasi bilan birgalikda aytishlari kerak bo'ladi.

2014-yil – Sog'lom bola yili. Asosiy shartda shu munosabat bilan guruh ishtirokchilari oila mavzusiga oid eng kamida 7 ta so'zni inglizcha tarjimasini bilan yozib o'qib berishlari kerak bo'ladi.

Shundan so'ng guruhlarning jarima va rag'bat kartochkalari hisoblanadi, ballar jamlanib o'yin g'olibi aniqlanadi. G'olib guruhga sovg'alar beriladi. Faol qatnashgan o'quvchilar baholanadi.

Aziza ISHANOVA,

Namangan viloyati Uchqo'rg'on shahridagi davlat ixtisoslashtirilgan maktab-internati ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

«VODIYLARNI YAYOV KEZGANDA...»

Hamid Olimjonning «O'zbekiston»
she'rini o'rganish

(6-sinf, IV chorak)

Dars maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarni Hamid Olimjon she'riyati, xususan, uning «O'zbekiston» she'ri bilan tanishtirish, she'rda qo'llangan badiiy tasvir vositalarini aniqlashga o'rgatish;

v) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni jonajon O'zbekistonni sevishga, uning go'zal manzaralaridan bahramand bo'lishga, ona tabiatni muhofaza qilishga o'rgatish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning bilim va tafakkurini o'stirish, turli nutqiy vaziyatlarda o'z nutqini erkin ifodalash malakasini rivojlantirish.

Dars usuli: suhbat, savol-javob, interfaol.

Dars jihozi: kompyuter, slaydlar, rasmlar, adiblar portretlari, badiiy kitoblar.

Darsning borishi:

Dars «Adabiyot bo'stoni» sahifasida o'quvchilarning o'zlari sinfdan tashqari o'rganib kelgan adabiyot namunalari (she'r, qo'shiq, badiiy asar) haqida ma'lumot berishlari bilan boshlanadi.

1-o'quvchi: Bu yil sevimli shoirimiz Muhammad Yusuf tavalludining 60 yilligi keng nishonlanmoqda. Shu bois men bugungi darsimizga uning «Tilak» she'rini yodlab keldim (yoddan ifodali o'qiydi).

2-o'quvchi: Men Hamid Olimjon so'zi bilan aytiladigan «O'rik gullaganda» she'riga bastalangan qo'shiqni o'rganib keldim (yoqimli ovoz bilan xirgoyi qilib beradi).

3-o'quvchi: Men esa O'tkir Hoshimovning «Ikki eshik orasi» romanini o'qib chiqdim. Har qanday sharoitda ham insonlarga yaxshilik qilish va xalq dardi bilan yashash kerakligini, shunday tinch va ozod yurtda yashayotganimiz uchun shukronalar aytish lozimligini tushundim.

O'qituvchi o'quvchilarni ishtiroklariga qarab rag'batlantiradi.

«Kutilmagan mehmon» sahifasi

Bu sahifada avvaldan tayyorgarlik ko'rgan uch nafar o'quvchi ijodkor sifatida darsga tashrif buyuradi. O'qituvchi ularni tanishtirmaydi. O'quvchilar kutilmagan mehmonlarning kim ekanliklarini o'zlari aniqlashlari kerak.

O'qituvchi:

Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,

Bilmakka oni g'ayrat eting foida kondir.

Darhaqiqat, bugungi kun yoshlarining oldiga qo'yilayotgan asosiy talablardan biri chet tillarni chuqur o'zlashtirishdir. Shu bois bugungi darsimizga bir qator ijodkorlarni taklif qilganmiz. Ular o'zlari haqida ingliz tilida uchtadan ma'lumot beradilar. Siz esa ularning kim ekanliklarini topasiz.

1-o'quvchi:

1. I am a writer.

2. I have children Hulkar and Omon.

3. I wrote a tale «Oygul and Baxtiyor».

O'quvchilar: You are Hamid Olimjon.

O'quvchi: Yes, I am Hamid Olimjon.

2-o'quvchi:

1. I was born in Tashkent.

2. Hamid Olimjon is my husband.

3. There was accepted an State award for my name.

O'quvchilar: You are Zulfiya.

O'quvchi: Yes, I am Zulfiya.

3-o'quvchi:

1. I am from region Marhamat in Andijan district.

2. My poems were sung by famous singers.

3. I am an author of the poem «Lola, lolajonim, lolaqizg'aldoq».

O'quvchilar: You are Muhammad Yusuf.

O'quvchi: Yes, I am Muhammad Yusuf.

O'qituvchi: Aziz bolajonlar! Darhaqiqat, siz bugungi mehmonlarimizni to'g'ri tanidingiz. Bu sevimli ijodkorlarimiz bugun sizning darsdagi ishtirokingizni kuzatib borishadi. Hurmatli ijodkorlar, darsimizga xush kelibsiz. Marhamat, dars davomida biz bilan birga bo'ling.

«Kim oladi-yo shuginani-yo?» o'yini

Bu o'yinda o'quvchilardan biri doska oldiga chiqariladi. O'qituvchi va o'quvchilar qarsak chalib, «*kim oladi-yo shuginani-yo?*» deyilar. O'quvchi esa «*men olaman-o shuginani-yo*» deb avvaldan tayyorlangan rangli qog'ozdan kichkina qutichani oladi. Qutichani olgach, ichidagi savollardan birini o'qib, javob beradi. Keyin boshqa o'quvchi doska oldiga chiqadi. O'yin shu tariqa davom etadi va o'tilgan mavzu mustahkamlab olinadi. Sovg'a qutisi ichida taxminan shunday savollar bo'ladi:

1. Hamid Olimjon qachon va qayerda tavallud topgan?

2. Hamid Olimjonda qaysi ijodkor ta'sirida adabiyotga havas uyg'ongan?

3. Shoirning ilk to'plami qaysi?

4. Hamid Olimjonning turmush o'rtog'i kim?

5. Shoirning qanday ertak va dostonlarini bilasiz?

6. Hamid Olimjon qaysi xalq dostonini nashr ettirdi?

7. Qaysi she'rlari kuyga solib qo'shiq qilingan?

8. Uning qanday sahna asarlarini bilasiz?

9. Hamid Olimjon farzandlarining ismlari?

Savollarga tez va to'g'ri javob bergan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Yangi mavzu bayoni:

O'qituvchi:

Shodlik yo'lga boshladi meni

Baxtiyorlik bo'ldi odatim.

Shoir bo'lib shodlik va baxtni

Kuylamaklik zo'r saodatim.

Darhaqiqat, Hamid Olimjonning otashin she'riyati hanuzgacha o'zining nozik ruhi, toza va beg'ubor til

boyligi bilan muhtasham nazm koshonasini bezab turibdi. Bu go'zal she'riyat haqida o'ylaganimizda ko'z oldimizdan betakror tashbehlar, latif tuyg'ularga yo'g'rilgan quyma satrlar o'ta boshlaydi. Bu o'rinda shoirning «O'zbekiston» she'ri alohida e'tirofga loyiq. Keling, aziz bolajonlar, shu she'r matni bilan tanishib chiqamiz.

H.Olimjon siymosidagi o'quvchi she'rni yoddan ifodali va ta'sirli qilib o'qib beradi.

Vodiylarni yayov kezganda
Bir ajib his bor edi menda...
Chappar urib gullagan bog'in,
O'par edim Vatan tuprog'in...
O'xshashi yo'q bu go'zal bo'ston,
Dostonlarda bitgan guliston –
O'zbekiston deya atalur,
Uni sevib el tilga olur...

Darsni mustahkamlash:

O'tgan darsda o'quvchilarga yangi mavzu – «O'zbekiston» she'ri yodlash uchun berilgan. O'qituvchi «Koptok» o'yini orqali o'quvchilarning yodlash qobiliyati va og'zaki nutqini baholaydi. O'yin shartiga ko'ra, o'qituvchi «O'zbekiston» she'ridan to'rt qator aytadi va qo'lidagi koptokni o'quvchilardan biriga otadi. O'quvchi koptokni ilib oladi va she'rni kelgan joyidan davom ettiradi. U ham she'rdan bir parcha aytadi va koptokni o'rtog'iga otadi. O'yinda Zulfiya, Muhammad Yusuf siymosidagi o'quvchilar ham ishtirok etishi mumkin. O'yin shu tariqa davom etadi va o'quvchilar yana bir bor she'r matni bilan tanishib chiqishadi. O'qituvchi she'rni ifodali va ta'sirli o'qigan o'quvchilarni rag'batlantiradi.

Aql charxi

O'quvchilarga «O'zbekiston» she'ri yuzasidan quyidagi test savollari beriladi:

1-savol: Ushbu parchada qanday she'riy san'at qo'llangan?

*Chiroylidir go'yo yosh kelin,
Ikki daryo yuvar kokilin.*

2-savol: «Ikki daryo yuvar kokilin» satrida qaysi daryolar ko'zda tutilgan?

3-savol: Shoir

«Chor atrofga yoyganda gilam

Aslo yo'qdir bundayin ko'klam» misralarida qanday she'riy san'atdan foydalangan?

4-savol: She'rda lirik qahramon zamondoshlarini qanday ta'riflaydi?

5-savol: O'zbekiston she'rida qanday badiiy tasvir vositalari qo'llangan?

O'quvchilar test savollariga javob beradilar. Bergan javoblarini monitor orqali tekshirib oladilar:

1-javob: Tashbeh san'ati.

2-javob: Sirdaryo va Amudaryo.

3-javob: Tashbeh va tashxis.

4-javob:

Botirlari kanal qazadi,

Shoirlari g'azal yozadi,

Kuychilari o'qiydi yalla,

Juvonlari aytadi alla.

Pazandasi yopadi shirmon,

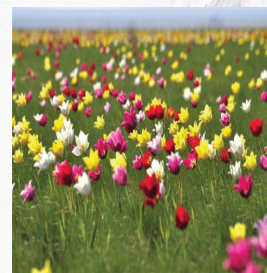
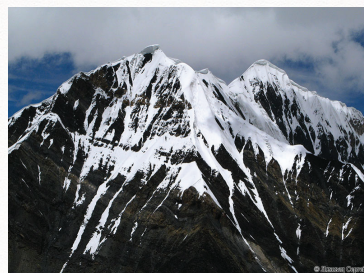
Qarilari kutadi mehmon.

5-javob: O'zbekiston she'rida *tashbeh, tashxis, qarshilantirish, o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, poetik takror* kabi tasvir vositalaridan foydalanilgan.

O'qituvchi faol ishtirokchilarni rag'batlantiradi.

50x50 o'yini

Bunda o'quvchilar e'tiboriga kompyuter orqali turli manzaralar, tabiat tasviri havola qilinadi. Ular «O'zbekiston» she'ridan shu tasvirlarga mos misralarni keltirishlari kerak.

*Yovlariga osmon tutundir,
Shuning uchun bag'ri butundir.
Shuning uchun yopinmagay xas,
Shuning uchun kiyinar atlas.*

*Pazandasi yopadi shirmon,
Qarilari kutadi mehmon...*

*Qorli tog'lar turar boshida,
Gul vodiylar yashnar qoshida.*

*Chor atrofga yoyganda gilam,
Aslo yo'qdir bundayin ko'klam.
Tog'lardagi qip-qizil lola
Bo'lib go'yo yoqut piyola...*

Bunda ham eng topqir, chaqqon, zukko o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Darsni yakunlash:

O'qituvchi: Qadrli bolajonlar, ona Vatani va uning go'zalligi haqida she'r bitmagan shoir bo'lmasa kerak. Ayniqsa, bugungi darsimiz qahramonlari Hamid Olimjon, Zulfiya, Muhammad Yusuf she'rlarida ona yurt jamoli betakror bo'yoqlarda, sodda va ravon til orqali bayon etiladi. Bu uch ijodkor ham ona yurt, bahor, yoshlik mavzusida go'zal ash'orlar bitdilar. Hamid Olimjonning «O'zbekiston» she'ri ana shunday she'rlardandir. Shu bois she'r garchi 1939-yilda yozilgan bo'lsa-da, hamon kitobxonlar qalbidan joy olib kelmoqda.

O'qituvchi o'quvchilarni to'plagan rag'bat kartochkalariga qarab baholaydi.

Uyga vazifa: «O'zbekiston» she'ri yuzasidan test savollari tuzish, «Qalbimda Vatan tasviri» mavzusida rasm chizish.

Yo'ldosh RAHMATOV,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
qoshidagi Shayxontohur akademik litseyi o'qituvchisi,
filologiya fanlari nomzodi

O'ZBEK ADABIYOTIDA HURLIK NAFASI

Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti

(III bosqich, 2-semestr)

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarning mustaqillik davri adabiyoti haqidagi bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni vatanparvar, xalqparvar va mustaqillik bergan imkoniyatlarni qadrlovchi shaxs sifatida tarbiyalash;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, mustaqil fikrlash doirasini kengaytirish.

Darsda foydalaniladigan usullar: suhbat, bahs, «Xotirani tiklash», «Klaster».

Darsda foydalaniladigan jihozlar: kompyuter, televizor, audio, video, test savollari, tarqatma materiallar.

Darsning borishi:

Dars boshlanguncha doskaga mavzu yozilib, mustaqillik davrida erishilgan eng katta yutuqlar aks etgan suratlar osiladi. Mustaqillik yillarida chop etilgan adabiy badiiy asarlar doska oldidagi ko'rgazma javonga terib chiqiladi. Dars jarayonida foydalanish uchun mustaqillik yillariga bag'ishlangan hujjatli filmlar va internet ma'lumotlari to'planadi.

O'quvchilar «Istiqlol», «Istiqbol», «Ravnaq», «Taraqqiyot» nomli 4 guruhga bo'linadi.

1-guruh bilan og'zaki so'rov o'tkaziladi, 2-guruh test savollari ustida ishlaydi (testda beshtadan savol bo'ladi), 3-guruh tarqatma materiallarga javob yozadi (tarqatmada bittadan savol bo'ladi), 4-guruh doskaga o'tilgan mavzu haqidagi muhim ma'lumotlarni yozadi.

O'qituvchi o'quvchilarni javobiga qarab baholaydi.

Yangi mavzu bayoni: Dastlab «Mustaqillik odimlari» hujjatli filmining boshlanmasidan lavha namoyish etiladi. 5 daqiqadan so'ng lavha to'xtatilib, o'quvchilarning mustaqillik haqidagi bilimlarini aniqlash maqsadida ularga savollar beriladi. Bunda «KIB» (ku-zatish, ishonirish, bahslashish) texnologiyasidan foydalaniladi.

1. O'quvchilar, biz qachon mustaqillikka erishdik, mustaqillik nima o'zi?

2. Ozodlik, hurlikni qanday tushunasiz?

3. O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi o'rnini qanday?

4. Istiqlol bizga nima berdi, biz vatanimizga nima berdik?

O'qituvchi o'quvchilarning javoblarini to'ldirib sharhlab boradi, guruhlar orasida bahs uyushtiradi. Berilgan

javoblar asosida «Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti» mavzusi tahliliga o'tiladi.

Mustaqillik – o'zbek xalqining asriy orzusi

O'qituvchi milliy uyg'onish davri adabiyoti vakillari Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat kabi adiblarning istaklari va ularning harakati, o'zbek xalqining mustaqillikka erishgungacha bo'lgan davr hayoti va adabiyoti, istiqlolning afzalligi, imkoniyatlari, o'zbek adabiyotiga ta'siri va ahamiyati haqida gapiradi. Bir paytning o'zida dastlab «Otamdan qolgan dalalar» filmidan parcha, so'ng mustaqillik bayramidan lavha namoyish etiladi.

So'ngra o'qituvchi o'quvchilar bilan birgalikda doskada mustaqillik davri adabiyotining yutuqlarini «Klaster» usulida to'ldirishadi:

Mustaqillik davri o'zbek nasrining o'ziga xosligi

O'qituvchi epik tur haqida ma'lumot beradi. O'quvchilarning ushbu mavzu yuzasidan maktabda olgan bilimlari «Xotirani tiklash» usuli asosida takomillashtiriladi. Bunga ko'ra, o'qituvchi 4 guruhga bittadan savol beradi.

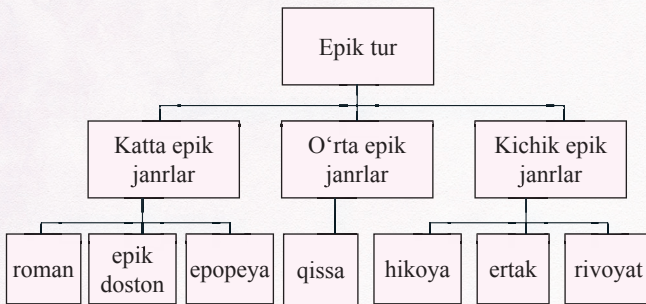
1-guruhga: Nasr nima, siz qanday epik turga mansub asarlarni o'qigansiz?

2-guruhga: Epik turning qanday janrlari bor, so'nggi o'qigan badiiy asaringiz qaysi davrda yaratilgan?

3-guruhga: Epik turning o'ziga xosligi nimada?

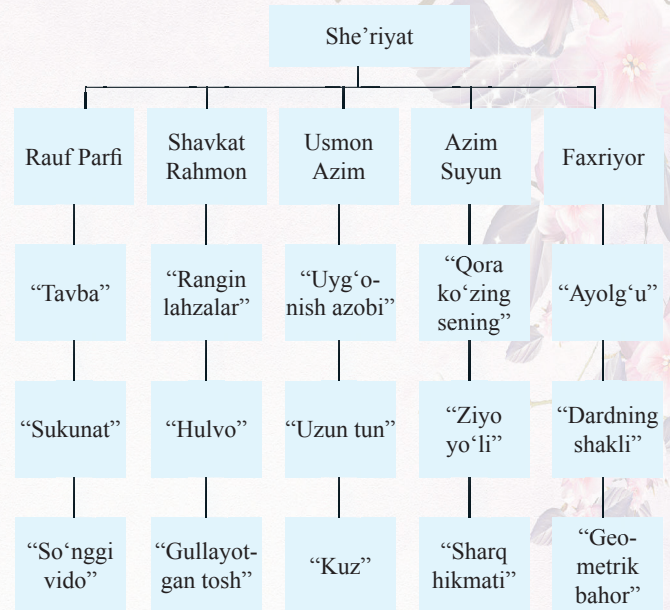
4-guruhga: Epik tur janrlari orasida qanday farq bo'ladi?

Har bir guruhga quyidagi jadval chizmasi tarqatiladi, shu chizma asosida fikr yuritiladi:

O'qituvchi o'quvchilarni javobiga qarab baholaydi.

O'qituvchi o'quvchilarning fikrlarini to'ldirib, yozuvchi va ularning asarlari haqida ma'lumot beradi va bu ma'lumotlar quyidagi chizma proyektor orqali ko'rsatiladi:

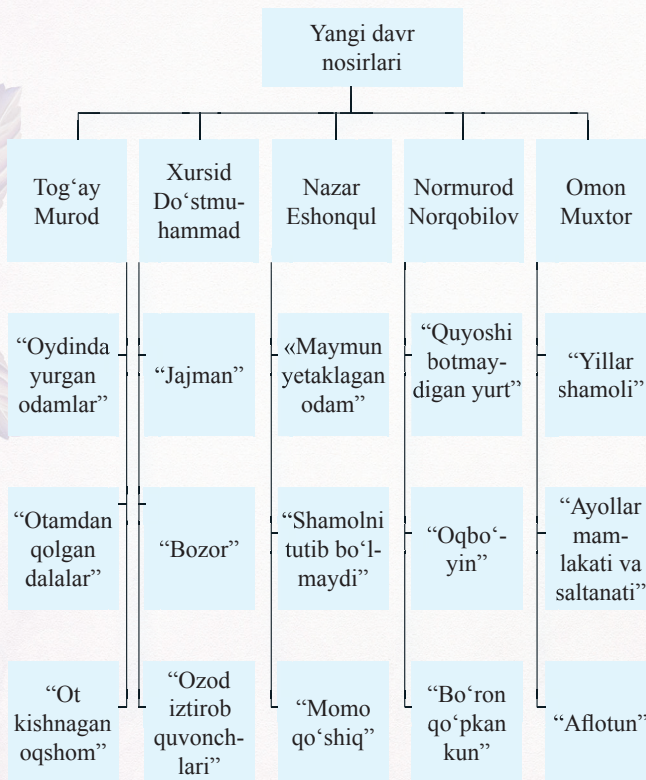

O'zbek dramaturgiyasining mustaqillik yillaridagi yutuqlari

O'quvchilarning dramatik tur haqidagi bilimlari savollar berish orqali tinglanadi:

1. Sahnaga mo'ljallab yozilgan asarlar qanday ataladi?
2. Dramatik asarlar qanday ko'rinishda bo'ladi?
3. Dramatik asarlarning boshqa tur asarlaridan farqi nimada?
4. Qanday dramatik asarlarni bilasiz?

O'quvchilarning javobini to'ldirish asnosida o'qituvchi quyidagi slayd yordamida mustaqillik yillarida yetishib chiqqan dramaturglar va ularning dramalari haqida ma'lumot beradi:

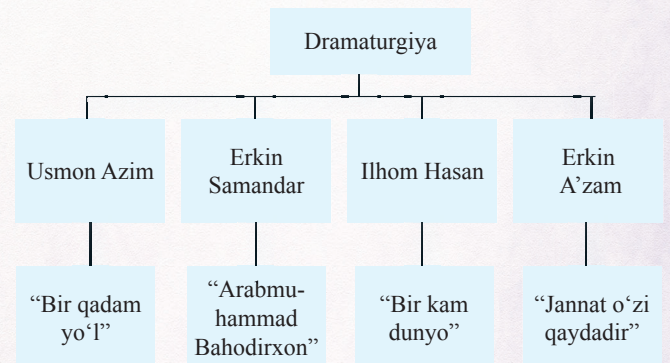

Istiqlol davri she'riyati

Dastlab o'qituvchi o'quvchilarning she'riyat haqidagi fikrlarini eshitadi. So'ng ularga quyidagi savollarni berishi mumkin:

1. Lirik turning o'ziga xosligi nimada?
2. Lirik kechinma nima?
3. She'rning inson hayotidagi o'rni qanday?
4. She'riy vaznlar qanday bo'ladi?

So'ngra quyidagi slayd namoyishi orqali o'qituvchi o'quvchilarga mustaqillik yillarida ijod qilgan shoirlar haqida gapiradi.

Yangi mavzuni mustahkamlash:

O'tilgan mavzu o'quvchi ongida mustahkam qolishi uchun turli usullardan foydalaniladi. Shu usullardan biri testli tarqatmalar bo'lib, dars yakunida har bir guruhga bittadan test varaqasi qo'yiladi. Har bir test varaqasida o'ntadan oshiq test savollari bo'ladi.

1. Mustaqillik davri o'zbek adabiyotining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang.

1. *Hukmron mafkura tazyiqidan qutuldi.*
2. *Ijod erkinligiga ob'ektiv sharoit yaratildi.*
3. *Odam murakkab va anglash mushkul bo'lgan inson sifatida badiiy tadqiq etila boshladi.*
4. *Ommani ko'rsatishga emas, shaxsni tadqiq etishga yo'naltirildi.*
5. *Insonga sirli xilqat tarzida*

yondashish, uning taqdiridagi chigalliklarni tushunishga intilishni keltirib chiqardi. 6. Adabiyot hayotdan nusxa olishdan, ya'ni ko'chirmachilikdan qutulib, tasvirning chuqurlashuviga, odam ruhiyati qatlamlarini nozikroq idrok etishga imkon yaratildi. 7. Tajriba qilish, sinab ko'rish, ochilmagan yo'llardan yurish imkoniyati paydo bo'ldi...

A) 1,2,4,6,7 B) 1,3,5,6 C) 1,2,3,4,5,6,7 D) 2,4,5,6,7

2. Mustaqillik davri o'zbek she'riyatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang.

A) Inson ruhining murakkab manzaralarini aks ettirishga e'tibor kuchaydi.

B) Mumtoz adabiyot an'analaridan mutloq voz kechildi.

C) Odam sezimlarining qatlamlarini tadqiq qilish, tuyg'uning boy va rangin qirralarini poetik kashf etishga urinish kuchaydi.

D) A va C.

3. Mustaqillik davri o'zbek she'riyati nimasi bilan xarakterlanadi?

A) Shakliyl izlanishlarga boyligi, Chiqish nazmidan ham, Botish adabiyotidan ham samarali o'rganishga intilish kuchayganligi bilan.

B) Yangi manzaralarning tasvirlanishi bilan.

C) Faqat tarixiy shaxslarning madhi berilishi bilan.

D) Chet el shoirlarining ijodiga taqlid qilib yozilishi bilan.

4. Mustaqillik davrida yaratilgan qaysi asarlarda ma'naviyatdan mahrum, shaxsligi sindirilgan, shu boisdan o'zligini yo'qotgan kishilarning g'aroyib qismati aks ettirilgan?

A) «Sho'rodan qolgan odamlar», «So'qir» .

B) «Shamolni tutib bo'lmaydi», «Sho'rodan qolgan odamlar».

C) «Shamolni tutib bo'lmaydi», «Tobut shahar».

D) «So'qir», «Tobut shahar».

5. Mustaqillik davrida yaratilgan qaysi asar ifodaning qabariqligi, tasvir markaziga olingan shaxs tabiatining mutlaqo kutilmagan va yangiligidan tashqari, ohangining o'zgachaligi bilan kishini hayratga soladi?

A) «Sho'rodan qolgan odamlar» B) «Qora kitob»

C) «Shamolni tutib bo'lmaydi» D) «So'qir»

6. Mustaqillik davrida yaratilgan roman janridagi asarni toping.

A) «Sho'rodan qolgan odamlar» B) «Qora kitob»

C) «Tobut shahar» D) «Ming bir qiyofa»

7. Mustaqillik davri o'zbek adabiyotida yaratilgan hikoya janriga mansub asarni toping.

A) «Sho'rodan qolgan odamlar»

B) «Ming bir qiyofa»

C) «Shamolni tutib bo'lmaydi»

D) «Qora kitob»

8. Mustaqillik davri adabiyotida yaratilgan «So'qir» hikoyasi muallifi kim?

A) Abduqayum Yo'ldoshev

B) Luqmon Bo'rixon

C) Shoyim Bo'tayev

D) Nazar Eshonqul

9. Mustaqillik davri adabiyotida yaratilgan Normurod Norqobilov qalamiga mansub hikoya janrida yozilgan asarni toping.

A) «Oriyat»

B) «Navro'z, Navro'z»

C) «Shamolni tutib bo'lmaydi»

D) «So'qir»

10. Kimning she'rida shabbodaning panjara oshib chiqib ketishi, eshikma-eshik suyunchi so'rab yugurib-yelishi kabi manzaralar chizilgan?

A) Shavkat Rahmon

B) Abdulla Oripov

C) Asqad Muxtor

D) Mirtemir

11. Adabiyotimizda jahon prozasining eng ilg'or tajribalari asosida sof milliy obrazlar yaratilgan «Qora kitob», «Shamolni tutib bo'lmaydi» asarlari muallifi kim?

A) Nazar Eshonqul

B) Xurshid Do'stmuhammad

C) Salomat Vafo

D) Shoyim Bo'tayev

12. «Cho'loq turna», «Taqdir bashorati», «Esiz, Eshniyoz» asarlarini kim yozgan?

A) Sh. Xolmirzayev

B) Sh. Bo'tayev

C) N. Eshonqul

D) N. Norqobilov

13. Oy-bolta. Milliy poeziyamiz tarixida ikkigina so'zdan iborat she'ni kim yozgan?

A) Faxriyor

B) Bahrom Ro'zimuhammad

C) Abduvali Qutbiddin

D) Zebo Mirzo

14. ..bitta so'z qoldirgim keladi

ruh yerto'lasidan o'g'irlangan so'z,

osmon hidi keladigan so'z

dunyoning o'zi qadar anglab bo'lmas sir qadar...

Mazkur misralar qaysi ijodkor qalamiga mansub?

A) Faxriyor

B) Bahrom Ro'zimuhammad

C) Abduvali Qutbiddin

D) Zebo Mirzo

15. Meditativ nazm nima?

A) Hissiyot jilvalari aks etgan she'riyat.

B) Tabiat tasviriga bag'ishlangan she'riyat.

C) Ulug' tantanalar uchun yaratiladigan she'riyat.

D) Shoirning orzulari aks etgan she'riyat.

16. Poetik mim nima?

A) she'ni yuzaga keltiruvchi badiiy vositalar

B) badiiy ko'chim turi

C) ohangdosh so'zlar

D) ramziy ifodalar

17. Mustaqillik davri adabiyoti dramaturgiya namularini aniqlang.

1. «Bir qadam yo'l». 2. «Shoshma quyosh». 3.

«Arabmuhammad Bahodirxon». 4. «Bir kam dunyo».

5. «Bahor qaytmaydi». 6. «Dugohi Husayniy». 7. «Jek

London hikoyasidan so'ng». 8. «Bir koshona sirlari».

A) 2,3,5,6,7

B) 1,3,4,6,7,8

C) 1,2,4,5,7,8

D) 1,2,3,5,6,8

18. O'z otalarining ko'zlariga mil tortish darajasida yirtqich bo'lgan Habash va Elbars timsollari qaysi asarda berilgan?

A) E. Samandarning «Arabmuhammad Bahodirxon» asarida.

B) O. Yoqubovning «Bir koshona sirlari» asarida.

C) A. A'zamning «Dugohi Husayniy» asarida.

D) U. Azimning «Bir qadam yo'l» asarida.

O'quvchilarning mustaqillik davri adabiyoti haqidagi bilim va tushunchalari umumlashtiriladi.

Baholash va rag'batlantirish: Dars davomida faol ishtirok etgan o'quvchilarga rag'bat kartochkalari berib boriladi, guruhlar va yakka tartibda javob bergan o'quvchilar o'qituvchi mezoni asosida baholanadi.

Uyga vazifa: Mustaqillik davri adabiyotiga mansub bo'lgan asar o'qish, mustaqillik davri adabiyotining yutuqlari haqida shaxsiy mulohaza yozish.

Oydin MO'MINOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti

TALABA IJODIY FAOLLIGIGA QANDAY ERISHILADI?

O'quvchi-talabalarning biror-bir haqiqatni mustaqil izlashi va kashf etishi bilan bog'liq ta'lim metodlaridan biri – evristik yoki tadqiqotchilik metodidir. U o'quvchilarning ijodiy fikrlashiga yordam beradigan jayronlardan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois ijodkorlik faoliyatini shakllantirishda ta'limning motivatsion-qiziqarli metodlariga murojaat qilish foydalidir. Bunda o'quvchi-talabalar ijodiy faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi nutq uslublaridan biri publitsistik uslubning o'rni alohida.

Mashg'ulotning maqsadi:

- publitsistik uslubni boshqa vazifaviy uslublardan farqlashni o'rgatish;
- publitsistik uslubda fikrni yozma ravishda bayon qilishda turli janrlarni qo'llash;
- talabalar ijodiy ishini namoyish etishi va uni tahlil qilishi, savollarga javob berishi uchun muammoli vaziyatlarni qo'llash;
- talabalarda yuksak ma'naviyatni, insonlarga bo'lgan muhabbatni tarbiyalash.

Mashg'ulotning jihozi:

- «Kamtarlik fazilati» matni;
- E.Vohidovning «Kamtarlik» she'ri;
- yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi sxemalar.

Darsning borishi:

O'qituvchi talabalar bilan salomlashib, dars mavzusini e'lon qiladi:

Aziz talabalar! Bugungi darsni biz noan'anaviy usulda o'tkazamiz. Bunda o'qitish texnologiyasining jamoa bo'lib ishlash metodini qo'llaymiz. Har bir guruh bir mavzuning turli muammolari ustida ishlaydi. Chunki materialning kengligi shuni taqozo qiladi. Mavzuni alohida qismlarga bo'lib, uni chuqur ko'rib chiqamiz. Dars oxirida esa olgan bilimlarimizni har bir guruhning ijodiy ishlari himoyasi asosida umumlashtiramiz va mustahkamlaymiz.

Biz XXI asrga, ya'ni yangi texnologiyalar, ixtirolar asriga qadam qo'ydik. Inson tafakkuri shu qadar kengayib borayotgan bir paytda kishilar o'rtasidagi insoniy munosabatlarning tabiati, ularning xulq-atvori haqida o'ylab qolasan, kishi. Bir xil ijtimoiy muhitda, bir xil sharoitda kishilar nima uchun o'zlarini har xil tutadilar. Odoblilik va tarbiyalilik bobida nechun bir-birlariga o'xshamaydilar? Mana bu satrlarga e'tibor bering.

O'qituvchi proyektordan namoyish etilgan she'rni yoddan o'qiydi:

Garchi shuncha mag'rur tursa ham,
Piyolaga egilar choynak.
Shunday ekan, manmanlik nechun,
Kibr-u havo nimaga kerak?
Kamtarin bo'l, hatto bir qadam
O'tma g'urur ostonasidan.
Piyolani inson shuning-chun
O'par doim peshonasidan.

Shoir Erkin Vohidov ushbu she'rda nima demoqchi?

Talaba: Shoir kamtar insonni hamma qadrlashini, manman kishi esa odamlar orasida e'tibor qozona olmasligini aytgan.

O'qituvchi: Darhaqiqat, barcha insoniy fazilatlar ichida eng qadrlanadigan fazilat – kamtarlikdir. Kamtarlik o'z-o'ziga talabchanlik, o'z harakatlariga, ishiga, bilimiga tanqidiy ko'z bilan qarash, o'z kuch-qudratiga ortiqcha baho bermaslikdir. She'rda **kamtarlik** degan so'z ishlatildi. Bu so'z har biringizda turli assotsiatsiyalarni paydo qiladi.

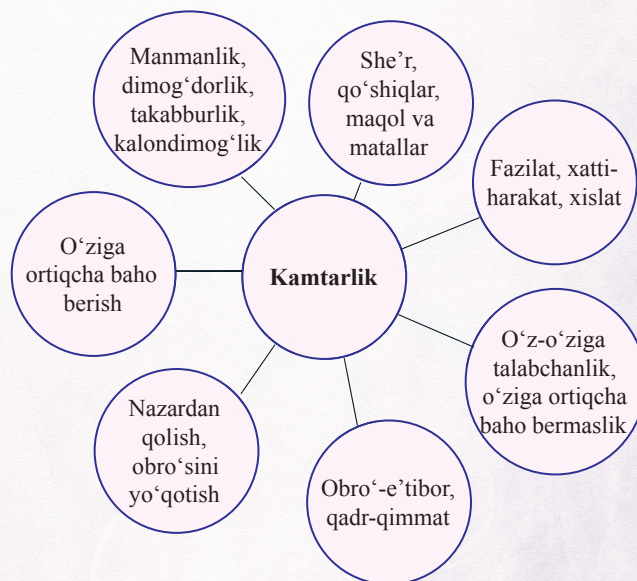
Topshiriq: Har bir guruh **kamtarlik** deganda ko'z oldiga nimalar kelganini va **kamtarlik** so'zining semantik maydonini qog'ozga yozsin.

(Talabalar guruh bo'lib ishlaydilar)

O'qituvchi: Tekshirishni boshlaymiz.

Har bir guruhdan vakil chiqib, o'zining variantini o'qib beradi.

O'qituvchi: Men o'zimning assotsiativ variantimni sizlarga havola qilaman. Semantik maydonga e'tibor qiling.

O'qituvchi:

So'zlar qaysi belgilariga ko'ra guruhlashtirilgan? Qaysi so'zlar sizga notanish?

«Kalondimog'», «takabbur», «kamtar», «manman» so'zlarining ma'nolarini izohlang.

Talabalar:

Kalondimog' – o'zini juda yuqori tutadigan va shunday muomalada bo'ladigan odam.

Manman – o'zini katta tutadigan, bosar-tusarini bilmay qolgan odam.

Takabbur – o'zini ulug' tutish, mag'rurlik, manmanlik. O'zini katta oluvchi, kekkaygan, gerdaygan, mutakabir, dimog'dor.

Kamtar – maqtanishni istamaydigan, mag'rurlanmaydigan odam.

O'qituvchi: *Takabbur* so'zining sinonimini toping?

Talaba: «*Takabbur*» so'ziga mag'rurlik, manmanlik so'zlari sinonim bo'la oladi.

O'qituvchi: *Kaminai kamtarin* iborasi qachon ishlatiladi?

Talaba: O'ta kamtarinlik yuzasidan o'zaro muloqotda, maktublarda «men» olmoshi o'rnida ishlatiladi.

Yangi mavzu bayoni

O'qituvchi: Bugun biz sizlar bilan publitsistik uslub, uning qaysi janrlarda qo'llanilishini bilib olishimiz, shuningdek, intervyu, reportaj, lavha va esselar yozishni o'rganishimiz lozim.

Dars taqdimoti

Lug'at ishi:

1. Publitsistika (*publicus*) – ijtimoiy.
2. Publitsistika – ijtimoiy-siyosiy adabiyot.
3. Publitsist – ijtimoiy-siyosiy mavzularda ijod qiluvchi muallif.

4. Publika – tomoshabinlar; odamlar, xalq.

Ishlatilish doirasi:

1. Siyosiy-g'oyaviy munosabatlar.
2. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar.
3. Madaniy munosabatlar.

Publitsistik uslubning maqsadi:

Ijtimoiy-siyosiy masalalarni ko'tarib chiqish, targ'ib qilish va keng xalq ommasini ishontirish hamda bu masalalarni hal etishga undash.

Publitsistik uslub janrlari:

1. *Gazeta* – ocherk, maqola, esse, reportaj.
2. *Televideniye* – tahliliy ko'rsatuv, informatsion axborot, dialog jonli efir orqali.
3. *Kommunikativ* – press-konferensiya, telemost.
4. *Notiqlik* – debatlar.
5. *Reklama* – ocherk, e'lon, plakat, shior.

Publitsistik uslubning xususiyatlari:

1. Faoliyat doirasi – siyosat, madaniyat.
2. Muallif – siyosatchi, jurnalist.
3. Adresat – keng o'quvchilar ommasi va OAV tomoshabinlari.
4. Maqsad – eng oxirgi dolzarb voqea-hodisalar haqida xabar berish, ommaga ta'sir qilish, omma fikrini yaratish.
5. Nutq ko'rinishi – mulohaza yuritish.
6. Nutq shakli – yozma yoki tayyorlanilgan og'zaki nutq.
7. Nutq turi – monolog, dialog, polilog.
8. Kommunikatsiya turi – ijtimoiy.
9. Janrlar – kichik informatsion xabar, informatsion xabar, ocherk, reportaj, feleton, diskussiya, ochiq nutq – xalq oldida so'zga chiqish (informatsion, tashviqot, ko'ngilochar) va h.k.
10. Uslubiy xususiyatlari – ekspressiv va bir qolipdagi so'zlar qo'shilmasi (omma fikri, reyting tushishi). Badiiy uslubga xos bo'lgan tasviriy vositalar va obrazli ifodalardan keng foydalanish.

Publitsistik uslub quyidagi til birliklarining qo'llanilishi bilan farqlanadi:

1. Leksik:

- ijtimoiy-siyosiy leksika;
- so'zlashuv leksikasi;
- neologizmlar (muallif neologizmlari);
- so'zlarning ko'chma ma'noda ishlatilishi;
- leksik takrorlar;
- frazeologizmlar, maqol va matallar.

2. Morfologik:

- so'z yasalishi (monopoliyachi, separatchi);
- yasovchi qo'shimchalar orqali ko'chma ma'no hosil qilinishi (shaharsozlar – quruvchilar, ziyokorlar – o'qituvchilar).

3. Sintaktik:

- darak, so'roq, undov gaplar;
- to'liqsiz gaplar;
- uyushiq bo'lakli gaplar;
- kirish bo'lakli va kirish qurilmali gaplar;
- qoliplangan til birliklari (vaziyatni keskinlashtirish, iqtisodiy tejankorlik).

O'qituvchi: Bugun biz sizlar bilan publitsistik uslub haqida batafsil gaplashamiz. Boshqa uslublar kabi publitsistik uslub ham o'z xususiyatlariga ega:

- qo'llanish doirasi;
- asosiy vazifalari;
- uslubiy jihatlari;
- til birliklari.

O'qituvchi: Nazariy materialni mustahkamlash uchun uni amaliyotda qo'llash kerak. Sizlar quyidagi matnning publitsistik uslubga aloqadorligini isbotlashingiz kerak.

KAMTARINLIK FAZILATI

Inson kamtarin bo'lib tug'ilmaydi. Ammo bolani yoshligidan oddiylikka, kamtarinlikka o'rgatish, tarbiyalash mumkin. Bu jarayonda ota-ona, ustoz-murabbiylarning ibratlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois yoshlarga har tamonlama ibrat bo'lmoq uchun ularning atrofidagi muhit sog'lom, fazilatli, yoqimli bo'lgani ma'qul. Ilim, odob, mukammal tarbiya bilan to'yingan insonda o'z-o'zidan kamtarinlik vujudga keladi. Kamtarin odam samimiy, sodda, kamgap, xoksor bo'ladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, kamtarinlik buyuklikka yaqin turadi, deya bejiz aytmaydi donolar.

Talabalar ana shu masala bo'yicha bahslashadilar, o'z fikrlarini aytadilar.

Guruh bo'lib ishlash. Loyiha himoyasi.

O'qituvchi har bir guruhga topshiriq beradi: Ma'lum bir janr asosida publitsistik uslubda kichik bir matn tuzish. Bunda lavha, reportaj, intervyu va esselarning sxemalaridan foydalanishlari mumkinligi aytiladi.

1-guruh «Qarilikni donolik bezatadi, yoshlikni – kamtarlik» mavzusida lavha yozadi.

2-guruh «Kamtar yetar murodga, manman qolar uyatga» mavzusida esse yozadi.

3-guruh «Odamga eng yaxshi libos kamtarlikdir» mavzusida bo'lib o'tgan anjumandan reportaj tayyorlaydi.

4-guruh «Odam bo'laman desang, kamtarlikni odat qil» mavzusida guruh talabalaridan intervyu oladi.

Loyihalar himoyasi

O'qituvchi: Loyihalar himoyasi quyidagicha o'tkaziladi: Bitta guruh a'zosi ishni o'qiydi, ikkinchisi shu

janrga taalluqli ekanligini isbotlaydi, uchinchi talaba publitsistik uslubga xos xususiyatlarni ko'rsatadi.

Guruhlar topshiriqqa ko'ra o'z fikrlarini hikoya qilgach, o'qituvchi ularga o'z minnatdorligini bildirib, mavzuni umumlashtiradi.

Umumlashtirish

Savollar:

1. Publitsistik uslub qaysi sohada qo'llanadi?
2. Bu uslubning maqsadi nima?
3. Publitsistik uslubning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Publitsistik uslubda ijod qilgan mashhur kishilar kimlar?

Uyga vazifa yuqoridagi mavzularni guruhlararo almashib, lavha, esse, intervyu va reportaj janrlarining xususiyatlari hamda belgilarini e'tiborga olgan holda tayyorlab kelish.

1-ilova

Lavha

Lavha – arabchadan olingan bo'lib, *biror narsa yozilgan taxtacha, ko'rinish, manzara* degan ma'nolarni bildiradi.

Publitsistikaning kichik janrlaridan biri bo'lib, aslida axboriy-xabardor etuvchi janrdir. Uning vazifasi hayotdagi biror fakt, voqea, hodisa haqida xabar berish, o'quvchiga tanishtirishdan iborat.

Lavha janrlarining xususiyatlari:	Lavhaning asosiy belgilari:
<ol style="list-style-type: none"> 1. Inson faoliyatining bir parchasi, mehnati, izlanishlari o'rin oladi. 2. Tabiat manzaralari, ko'rinishlari tasvirlanadi. 3. Lavhada obraz va obrazlilikdan foydalaniladi. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Lavha obrazli ifodalar bilan tasvir etiladi. 2. Tahlil etilish bilan birga hayotni yorqinroq jonlantirish orqali tasvirlanadi. 3. Material erkin joylashtiriladi. 4. Muallif mulohazasi ko'tarinki ruh bilan ifoda etiladi.

2-ilova

Esse

Esse – fransuzcha *essai* so'zidan olingan bo'lib, *tajriba, mashq* degan ma'nolarni ifodalaydi. Bu janr adabiy, falsafiy, ijtimoiy, publitsistik va boshqa mavzularda yozilgan, muammolar sistematik ilmiy tarzda emas, balki erkin shaklda talqin qilinadigan nasriy asar.

Esse janrlarining xususiyatlari:	Essening asosiy belgilari:
<ol style="list-style-type: none"> 1. Faktlarni bayon qilishdan oldin u haqda ko'proq mulohaza yuritiladi. 2. Muallif mulohazalari emotsionalligi hamda ziddiyatning kuchliligi bilan ajralib turadi. 3. Esseda turli-tuman konstruksiyalardan, g'ayrioddiy so'z va birikmalardan, grammatik shakllardan va tinish belgilaridan erkin foydalanish mumkin. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Faktlarni, voqea-hodisalarni, shaxslarni baholash va anglash individualligi. 2. Badiiy va publitsistik uslubdagi usullarni qo'llash. 3. Materialni erkin joylashtirish. 4. Erkin nutq. 5. Muallif mulohazasining ifodaliligi, o'zgachaligi. 6. Atov gaplarning ko'p qo'llanilishi.

Esse yozish uchun sabablar:

Sizni qiziqtirgan yoki qalbingizni larzaga keltirgan voqea-hodisalar yoki narsalar, kimningdir qiziqarli taqdiri, san'at asarlari.

3-ilova.

Reportaj

Reportaj – lotincha *reportare* so'zidan olingan bo'lib, *xabar bermoq* degan ma'noni anglatadi. Mazkur janrning vazifasi voqea sodir bo'lgan joyning o'zidan matbuot, radio, televideniye orqali zudlik bilan xabar yetkazish; shunday xabarning o'zi.

Reportaj kompozitsiyasi:	Reportajning asosiy xususiyatlari:
<p>I. Kirish: – voqea-hodisa sodir bo'lgan joyni tasvirlash; – tevarak-atrof holatini tasvirlash; – kutilayotgan voqea-hodisaning mazmuni. Xarakterli tomonlari: dinamiklik, jo'shqinlik. Sintaktik xususiyatlari: – bir sostavli gaplar; – egasiz gaplar.</p> <p>II. Asosiy qism. Voqea haqida hikoya qilish. Grammatik xususiyatlari: Hozirgi zamon fe'li ko'p ishlatiladi.</p> <p>III. Xulosa: Voqea-hodisa haqida muallif bir xulosaga keladi.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Reportaj dolzarb, xolis, operativ va hujjatlarga asoslangan bo'lishi lozim. 2. Muallif ko'rsatmalari bo'lishi kerak. 3. Nima? Qachon? Qayerda? Qanday qilib? degan savollarga javob bo'lishi kerak. 4. 1-shaxs nomidan gapiriladi. 5. Reportajning maqsadi: – xabar berish; – ta'sir qilish; – baholash. 6. Qolipli va obrazli iboralarni birga qo'llash.

4-ilova.

Intervyu

Intervyu – inglizcha *interview* so'zidan olingan bo'lib, *uchrashuv, yuzma-yuz suhbat* degan ma'nolarni bildiradi. Jurnalistika janri matbuot, radio yoki televideniya da berish uchun muxbirning biror shaxs bilan o'tkazgan suhbatini va shu suhbatning matnidir.

Intervyu kompozitsiyasi:	Intervyu xulosasi:
<p>I. Intervyuda qahramonni original shaklda ko'rsatish.</p> <p>II. Intervyuning asosiy qismini savol-javoblar tashkil etadi: Gap tashlash (Replika) – rag'bat (stimul) → replika – reaksiya (ta'sirlanish). Berilgan savol qisqa, lo'nda va odob bilan berilishi kerak.</p> <p>III. Suhbatning xulosasi mantiqiy yakunlanganlikni bildirishi zarur. Bu intervyu beruvchining oxirgi savolga javobi yoki jurnalist mulohazasi bo'lishi mumkin. Oxirgi savol sarlavha va intervyuning boshlanishiga mos tushishi kerak.</p>	<p>– informatsiya berish; – ekspert; – muammoli; – intervyu-«tanishish».</p> <p>Intervyuning asosiy tomonlari:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. O'quvchi bilan aloqa o'rnatish, qiziqish uyg'otish, dialogning qabul qilinishini faollashtirish. 2. Holatning emotsional ravishda qabul qilinishini ta'minlash. 3. Intervyuning eng muhim mavaffaqiyatlari – yaxshi va chiroyli savollar tuzish.

Gulsara ZIYODULLAYEVA,
Respublika ta'lim markazi metodisti

NUTQ MADANIYATI FANINING BOSHQA FANLAR BILAN MUNOSABATI

Ona tili mashg'ulotlari faqat nutqni egallash yo'llarini emas, balki undan foydalanish madaniyatini ham o'rgatadi. Nutq madaniyati juda katta va keng soha bo'lib, u bolaning kundalik oddiy salom-aligidan tortib, kimga, nimani, qachon, qayerda va qanday so'zlashgacha bo'lgan barcha nutqiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Shu bois filologiyaga ixtisoslashtirilgan maktablarda ona tilini chuqurlashtirib o'rganish amaldagi o'quv dasturi va unga yondosh bo'lgan «Nutq madaniyati» dasturi asosida o'qitiladi.

Quyida ixtisoslashtirilgan maktablarda o'tiladigan «Nutq madaniyati» fanidan «Nutq madaniyati fanining boshqa fanlar bilan munosabati» mavzusini o'qitish bo'yicha namunaviy dars ishlanmasi berildi.

6 sinf (III-chorak)

Darsning maqsadi:

- ta'limiy: nutq madaniyatining boshqa fanlar bilan munosabati haqida tushuncha berish;
- tarbiyaviy: nutqiy nafosatni shakllantirish;
- rivojlantiruvchi: o'quvchilarning nutq madaniyati haqidagi bilimni rivojlantirish.

O'quvchilarda shakllantiriladigan kompetensiyalar: fikrni og'zaki va yozma bayon qilish. Nutq jarayonida tilning ifoda vositalaridan o'rinli foydalanish.

O'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar:

- nutq madaniyatining tavsifiy tilshunoslik fanlariga asoslanishini bilib olish;
- nutq madaniyatining adabiy til me'yorlari muvofiqligini o'rganish;
- nutq madaniyatida fonetik-intonatsion vositalarning ta'sirini tushunish;
- nutq madaniyatining mantiq bilan uzviy aloqada bo'lishini anglash.

Darsning turi: ma'ruza.

Mavzu bo'yicha materiallar.

Yaxshi so'z ko'ngilni,
xushxat ko'zni yoritadi.

Suqrot

Nutq deganda, aloqa jarayonida tilning namoyon bo'lishi, ro'yobga chiqishi, voqelanishi tushuniladi. Nutq ham og'zaki, ham yozma shaklda reallashadi. Demak, nutq madaniyati ham shu ikki shakl asosida rivojlanadi. Nutqning bu ikki shakli barcha tavsifiy tilshunoslik

bo'limlarida o'rganiladi, shunday ekan, nutq madaniyati bu fanlar bilan bevosita munosabatdadir.¹

Nutq madaniyati tavsifiy tilshunoslik bo'limlari bo'lgan fonetika, orfoepiya, orfografiya, leksikologiya, leksikografiya, morfologiya, sintaksis, semantika, uslubiyat kabi fanlarga asoslangan holda ish ko'radi.

Nutq madaniyati fonetika va orfoepiya bilan chambarchas bog'liq. Orfoepiya tovushlarning talaffuz xususiyatlarini o'rganadi, adabiy talaffuz me'yorlarini belgilab beradi, nutq madaniyati esa ana shu talaffuz me'yorlariga asoslangandagina to'g'ri nutq bo'la oladi. Fonetika nutq tovushlarini, urg'u, ohang, nutqning tovush qurilishiga oid masalalarni o'rganadi. Tabiiyki, yozma nutqda og'zaki nutqdagi juda ko'plab fonetik-intonatsion xususiyatlarni punktuatsiya aks ettira olmaydi. Har bir yozma nutq ham dastlab «ichki» og'zaki nutq shaklida tuziladi, so'ngra yozma nutqqa aylanadi. Mashhur ingliz yozuvchisi Bernard Shouning «...nutqda «ha» deyishning ellik usuli va «yo'q» deyishning besh yuz usuli bor, ammo buni yozishning esa faqat bitta usuli mavjud, xolos» degan gapini tilshunoslar ko'p eslashadi. Masalan, «yo'q» so'zi qisqa va keskin talaffuz qilinganda (yo'q!) uzil-kesil rad javobi anglashiladi, bu so'z cho'zib talaffuz qilinganda esa (yo'-o'-o'-q) «unday emas, bunday» degan ma'no anglashiladi.

Nutq madaniyati so'zlarni nutq uchun tanlashda leksikologiyaning ma'lumotlariga tayanadi. Chunki tilning lug'at boyligini yetarli darajada bilmasdan turib madaniy nutq tuzish mumkin emas. Nutqda zarur bo'lgan so'zlarni to'g'ri tanlash uchun bu so'zlarning ma'nolarini, so'z ma'nolarining bir-biriga munosabatini yaxshi bilishimiz zarur. Masalan, ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar bilan o'zaro munosabatga kirisha olmaydi: *Be-tingni yuv! Yuzingni yuv. Chehrangni yuv.* Birinchi misolda keskin buyruq tarzida (betini yuvmasa bo'lmaydi!), ikkinchi misolda esa mo'tadillik ma'nosini (yuzini yuvsa yaxshi bo'lar edi) anglashilsa, uchinchi misolda so'zlar bir-birlari bilan munosabatga kirisha olmaydi.

So'zlar va ularning ma'no tavsifi lug'atlarda jamlanadi. Shu sababli kerakli so'zni tanlash, ma'nosini to'g'ri tasavvur qilish, o'rnini almashtirmaslik uchun, ya'ni madaniy nutq tuzish uchun lug'atlar zarurdir. Demak, nutq madaniyati leksikografiya bilan uzviy bog'liqdir.

Nutq madaniyati va uslubiyat o'rtasidagi munosabat to'g'risida olimlarimiz quyidagilarni yozadilar: «Nutq madaniyatining tekshirish obyekti nutqning aloqaviy

sifatlarini yig'indisi va tizimi, ularni ta'minlovchi shart-sharoitlar, shu sifatning takomillashuvi, rivoji yoki qo'llashishi, pasayishi kabilarni o'z ichiga olsa, uslubiyat sohasining obyektini til va nutq uslublarini o'rganishdir. Modomiki, uslubiyat nutq uslublarini ham o'rganar ekan, xuddi shu holatda nutq madaniyati bilan uning munosabati vujudga keladi... Chunki nutqning aloqaviy sifatlarini, odatda, har bir uslub doirasida o'zgarishi, baribir uslubda yaxshiroq namoyon bo'lgani holda, ikkinchisi boshqa bir uslubda sustroq namoyon bo'ladi... Uslubiyat bilan nutq madaniyati bir-birini tamomila inkor etmaydi, aksincha, bir-birini to'ldiradi, alohida-alohida soha bo'lishiga qaramay, bir-biri uchun xizmat qiladi».²

Nutq madaniyati badiiy adabiyot bilan ham uzviy aloqadadir. Chunki nutq aloqa vositasi sifatida muayyan axborot tashuvchi bo'lib qolmay, balki tinglovchiga ta'sir qiluvchi qudratli vosita hamdir. Badiiy nutq badiiy adabiyotning bayon qilish vositasi sanaladi.

Nutq madaniyati mantiq fani bilan chambarchas bog'liqdir.

Mantiq tafakkur shakllari, qonunlari va usullarini o'rganadi. U tushuncha, hukm shakllarini, xulosa chiqarish, isbot va rad etish holatlari orqali obyektiv voqelikning in'ikos etish jarayonida qanday bo'lish yo'llarini ko'rsatib, inson fikrining aniq, ravshan, ketma-ket va asosli bo'lishini ta'minlaydi. Mantiqlik nutqning tinglovchi tomonidan to'g'ri va to'liq anglanishi uchun zaruriy sifatlardan biridir. Demak, nutq mantiqiy bo'lmasa, u tinglovchiga tushunarsiz bo'ladi. Nutq madaniyatining mantiq fani bilan ham mustahkam aloqaga ega ekanligi haqida tilshunos olimimiz N.Mahmudov quyidagilarni yozadi: «Tilimizdagi nutq va mantiq so'zlarining o'zagi aynan bir ekanligi bejiz emas. Ayrim so'zlar va yaxlit jumalarning o'zaro aloqasidagi aniqlik va mantiqlikni ta'minlashda mantiq qoidalariga suyanib ish ko'riladi... Mantiq ilmisiz haqiqiy ijodiy tafakkur, go'zal va aniq nutq tuzish mahol. Ikki ma'lum fikrdan uchinchi bir yangi fikrni mustaqil holatda keltirib chiqarish va uni maromiga yetkazib nutqda ifodalay olish uchun mantiq qoidalaridan boxabarlik zarur».³ Nutq madaniyati psixologiya, estetika, etika, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, adabiyotshunoslik va boshqa bir qator ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan ham uzviy bog'liq.

Nutq madaniyatining sotsiologiya fani bilan bog'liqligi haqida N.Mahmudov quyidagilarni yozadi: «Inson jamiyatning ichida yashaydi, faoliyat ko'rsatadi, boshqalar bilan muloqot qiladi. Bu muloqot, albatta, nutq orqali amalga oshadi va jamiyat a'zosining nutqi

ayni jamiyat tomonidan baholanadi. Jamiyat a'zosining nutqi shu jamiyatda qaror topgan milliy ruhiyat, nafasat, axloq, ijtimoiy munosabat, madaniyat, tarbiya, urf-odat, idrok tamallari va qoidalariga aslo zid kelmasligi lozim. Bu tamallar va qoidalar esa mazkur nolingvistik ijtimoiy fanlar tomonidan turli nuqtayi nazarlardan o'rganiladi. To'g'ri va ta'sirchan nutq tuzishda ayni qoidalar hisobga olinmas ekan, maqsadga erishib bo'lmaydi.

Nutq madaniyatidagi bosh masala, aytib o'tilganiday, tildan maqsadga muvofiq foydalanishdir, demak, tilni qo'llashning real ijtimoiy jarayonlarini tahlil qilish bu sohaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Bu o'rinda nutq madaniyatining sotsiologiya bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqadorligi aniq ko'rinadi».⁴ Muayyan bir tilda gaplashuvchi jamiyatning sotsial guruhlanishi xilma-xildir. Shunga ko'ra har qaysi guruhning o'ziga xos nutqiy jarayoni mavjud. Masalan, hududiy farqlanish, kasbiy farqlanish va boshqalar. Ana shunga ko'ra har qaysi sotsial guruhning o'z nutqi asosida farqlanishi, uning ijtimoiy sabablarini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Axborotni yetkazishning asosiy vositasi tildir. Ammo axborotning to'liq tushunarli bo'lishi uchun nolingvistik vositalar imo-ishora, yuz ifodasi, boshni qimirlatish, gavda harakatlari, makon yaqinligi, ovoz tabiati, kiyimlar, so'zlovchining ijtimoiy va boshqa maqomi kabi xilma-xil omillar nutq jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Nutqiy faoliyat, bir tomondan, nutq madaniyatining o'rganilish obyektini bo'lsa, ikkinchi tomondan psixologiyaning ham tekshirish predmeti sanaladi. Nutqning vujudga kelish mexanizmini o'rganish, bolalar nutqining shakllanish jarayonini o'rganish, turli nutqiy vaziyatda nutqni so'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi munosabatni hisobga olgan holda o'rganish, nutqning axborot tashish funksiyasini o'rganish kabi masalalarni yoritishda nutq madaniyati psixologiya bilan bog'lanadi.

Demak, nutq madaniyati fanlar sistemasida bir qancha fanlar bilan uzviy aloqadadir. Bu aloqalarsiz nutqning o'ziga xos tomonlarini ochib berish mumkin emas.

Topshiriq va savollar:

1. Nutq madaniyati qaysi fanlar bilan aloqador?
2. Nutq madaniyatining tavsifiy tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligi deganda nimani tushunasiz?
3. Nutq madaniyati qanday ijtimoiy fanlar bilan aloqador?

¹Н. Махмудов. Ўқитувчи нутқ маданияти. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. 34–35-бет.

²Р. Қўнғуров, Э. Бегматов, Ё. Тожиев. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т.: Ўқитувчи, 1992. 136–137-бет.

³Н. Махмудов. Ўқитувчи нутқ маданияти. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. 37–38-бет.

⁴Н.Махмудов. Ўша асар, 38-бет.

Xurshida MASHRAPOVA,

Farg'ona viloyati Quva tumanidagi 1-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR: mustahkam bilim va teran tafakkur sari

Ona tili fani o'quvchi shaxsini erkin fikrlash va uni nutq shaklidan (og'zaki va yozma) qat'iy nazar to'g'ri ifodalay olishga o'rgatadi. Mantiqiy fikrlovchi, dunyoqarashi keng, ijodiy va badiiy tafakkurga ega shaxsni kamol toptirish ona tili va adabiyot fanining bosh maqsadidir. Mana shu maqsadlar asosida darslarga yangi pedagogik texnologiyalar olib kirilsa, o'quvchi darsning tinglovchisiga emas, faol ishtirokchisiga aylanadi.

Quyida o'quvchi olgan bilimlarini mustahkamlash, nutqini o'stirish, mantiqiy va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan yangi pedagogik texnologiya va usullardan tavsiya etmoqdamiz.

«Bosqichma-bosqich yuqoriga» texnologiyasi. Bu texnologiyadan mustahkamlash darslarida foydalanish mumkin. Chorak yakunida yoki bo'lim tugagandan so'ng o'tkazilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Texnologiyani o'tkazish tartibi:

O'quvchilar 3 guruhga ajratilib, guruhdagi o'quvchilarning har biri o'tilgan mavzularga oid 1 tadan ma'lumotni 3 soniya ichida tushungan holda qisqa, lo'nda va ifodali bayon etishlari kerak bo'ladi.

Oldingi o'quvchi aytgan ma'lumotni yoki qoidani keyingi o'quvchi takrorlamasligi kerak. Agar takrorlasa, musobaqadan chetlashadi. Yoki xatosini tez fursatda tuzata olsa, mashg'ulotni davom ettirishi mumkin.

Ushbu musobaqa guruhlarda birin-ketin aylana shaklda, bosqichma-bosqich davom etaveradi.

Birinchi bosqichdan ikkinchi bosqichga o'ta olmay chetlashgan o'quvchiga qora kartochka beriladi. Bu o'quvchining bir balga ega bo'lganligini bildiradi. (Keyingi bosqichlar ham shu tarzda davom etadi). 2ta ma'lumot aytib, 3-bosqichga o'ta olmagan o'quvchi ko'k kartochka oladi. Bu o'quvchi 2 balga ega bo'ladi. O'quvchilar nechta ma'lumot aytishgan bo'lsa, shuncha ball yig'ishadi. Guruh bali guruhdagi o'quvchilar to'plagan balning yig'indisiga teng bo'ladi.

Musobaqa yuqori bosqichga qarab 1 nafar o'quvchi qolguncha davom etadi. G'olib guruh aniqlanadi. G'olib o'quvchi esa sinfdagi «Ona tili fani bilimdoni» nishoniga ega bo'ladi. Yuqori balga erishgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Texnologiyaning afzalliklari:

- takrorlash orqali olingan bilimlar mustahkamlanadi;
- har bir o'tilgan mavzu e'tibordan chetda qolmaydi. O'quvchi yodda tutishga harakat qiladi. Xotira mustahkamlanadi;
- o'quvchilarning og'zaki nutqi rivojlanishiga erishiladi;
- bir o'quvchi aytgan ma'lumotni keyingisi aytib qo'ymasligi uchun o'quvchi diqqatini jamlaydi. Diqqatni jamlashga o'rgatadi;

- o'quvchilar faolligi oshadi;
- bir dars davomida barcha o'quvchilarni baholashga erishiladi.

«Qiyoslash» texnologiyasi.

Bu texnologiyaga asosan o'qituvchi o'quvchilarni o'tilgan yoki yangi mavzu yuzasidan ijodiy fikrlashga undaydi. Bunda o'quvchilar bilan kichik guruhlarda yoki jamoa shaklida ishlash mumkin.

Texnologiyani o'tkazish tartibi:

Dastlab o'quvchilar guruhlariga ajratilib, o'tilgan mavzu mustahkamlanadi.

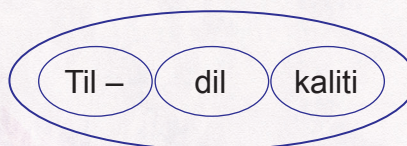
Mavzu yuzasidan A3 formatdagi qog'ozda quyidagi jadval beriladi. (Bu mashg'ulotni AKT orqali ham bajarish mumkin)

Gap	Hujayra
Nutq birligi. Gap bir butun sistema. Bo'laklardan iborat: kesim, ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol. Gapning mazmuniy markazi – kesim. Nutq keyingi nutq uchun zamin bo'ladi.	Hujayra – organizmning tuzilish birligi. Hujayra ham bir butun sistema. Hujayra membrana, sitoplazma, yadrodan iborat. Hujayraning markazi – yadro. Hujayra ham ikkinchi hujayrani yuzaga keltiradi.

O'quvchilarga jadvalni to'ldirish shartlari tushuntiriladi. Shartga ko'ra, til birliklari yoki grammatik hodisalar va boshqa fanning o'xshash jihatlari bir-biriga qiyoslanadi.

Jadvalga ikkala birlikning o'xshash jihatlari yoziladi. O'qituvchi bunda o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga undaydi, yo'naltiradi.

Berilgan muddat tugagach, guruh a'zolaridan biri o'z taqdimotini o'tkazadi. Guruhlar bir-birlarining ishlarini almashtirib, o'rganib, xato va kamchiliklarini aniqlab, qo'shimchalar kiritishadi. Har bir guruh o'z fikrini umumlashtirib, jadval tagiga yozadi. Masalan: *Tabiatda bir-biriga o'xshash narsa va hodisalar ko'p. Ularning bir-biriga o'xshash jihatlari bo'lak, qismlardan iborat bir butunlik ekanligida. Gap ham nutq tovushi, so'z, so'z birikmasidan iborat bir butun sistema.*

(Biologik hujayra.)

Texnologiyaning afzalliklari:

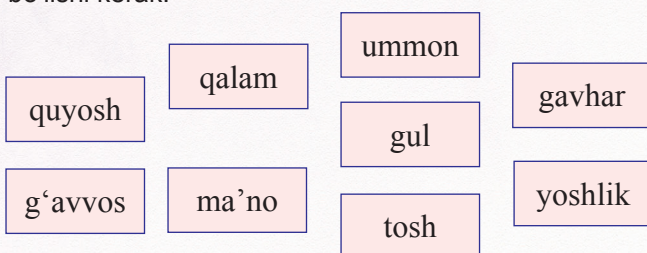
- qiyoslash orqali har bir grammatik hodisaning tub mohiyatiga kirib borishga erishiladi;
- mantiqiy fikrlashga o'rgatadi;
- ijodiy tafakkurni rivojlantiradi;
- tabiatdagi har bir hodisani qiyoslab mushohada etishga, xulosa chiqarishga o'rgatadi.

«Bo'laklardan butunga» texnologiyasi.

Bu usulni o'quvchilarga jamoa tartibida yoki guruh holatida qo'llash mumkin. Bunda o'quvchilar mantiqiy fikrlash, ijodiy ishlashga yo'naltiriladi.

O'tkazilish tartibi:

So'zlar alohida kichik qog'ozlarga yozilib, teskari tomoni qo'yiladi. Yozilgan so'zlar turli ma'nodagi, ya'ni mantiqan bir-biriga bog'lanmagan so'zlardan iborat bo'lishi kerak.

Har bir guruh so'zlardan 3 tadan olib, mana shu so'zlar ishtirokida gap tuzadi. Shartga ko'ra, uchala so'z bir gapda qatnashishi kerak. Guruhlar bunday gaplardan 2,3,4 tagacha tuzishi mumkin.

Tuzilgan gap mantiqan to'g'ri ekanligiga va badiiy-estetik jihatiga ko'ra baholanadi.

Masalan: **ummon, she'riyat, gavhar** so'zlaridan quyidagi gapni hosil qilish mumkin: *Navoiy she'riyati bir ummondirki, undan g'avvos yanglig' ma'no gavharlarini terasan.*

Quyosh, tosh, qalam.

Haqiqiy shoirning qalamidan to'kilgan so'zlar quyosh misol tosh qalblarni ham eritadi.

Tuzilgan gaplar yuzasidan guruhlar taqdimoti o'tkaziladi. Gapda qo'llanilgan badiiy unsurlarga e'tibor qaratiladi. Tahlil qilinadi. Mantiqan to'g'ri va badiiy jihatdan mukammal gap tuza olgan guruh g'olib dep topiladi.

Keyingi bosqichda mana shu gaplar ishtirokida guruhlar kichik matnlar tuzishi mumkin. Matnlarni guruhlar bir-biriga almashtirib, imlo va uslubiy xatolarini topishadi va o'qituvchi bilan birgalikda matnni badiiy jihatdan tahlil qilishadi.

Texnologiyaning afzalliklari:

- o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga undaydi;
- ijodiy va badiiy tafakkurini boyitadi;
- badiiy jihatdan mukammal gaplar tuzishga o'rgatadi;
- so'zlarni o'z o'rnida qo'llay olish malakasini shakllantiradi;
- so'z boyligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchi har bir darsni o'ziga xos ijod mahsuli sifatida o'quvchiga taqdim etmog'i, ularni mana shu jarayonning faol, zukko ishtirokchilariga aylantirmog'i lozim. Har bir ona tili va adabiyot darslari o'quvchiga bilim berish bilan birga, uni kamol toptirishga, ona tilimizga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatni tarbiyalashga qaratilishi zarur. Zero, ona tiliga bo'lgan muhabbat mana shu xalqqa, Vatanga bo'lgan muhabbatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Mahmudov, A.Nurmonov. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. T.: O'qituvchi, 1995. 159-bet.
2. N.Mahmudov. Til. T.: Yozuvchi, 1998. 12-bet.

Биласизми?**ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ БАЪЗИ ИНТЕРНЕТ ТЕРМИНЛАРИ**

«*The web*», «*the net*» – интернетнинг киска номи.

Ex: You can easily find it on the web.

Сиз осонлик билан буни интернетда топа оласиз.

«*Sign up*» (синоним «*to register*») – рўйхатдан ўтиш (сайтда, форумда, ижтимоий сайтларда).

Рўйхат қилишдан олдин «*username*» (*профил* – фойдаланувчининг исми) ва «*password*» (парол)ни тузиш керак.

«*Sign in*» – (синоним «*to enter account*») – профилга кириш.

Ex: Wait a minute, I just need to sign in to check my email.

Бир дақиқа кутиб туринг, мен ўз профилимга кириб почтамни текширишим керак.

«*Log out*» – профилдан чиқиш.

Ex: Log out of your email and shut down the computer.

Ўз профилингдан чиқиб компьютерни ўчир.

«*Download*» – Юклаш (Интернет орқали).

Ex: Sometimes I download new music from the web.

Баъзи пайтлар мен интернетдан янги муסיқаларни юклаб оламан.

«*Upload*» – интернетга юклаш (тушириш).

Ex: I'm going to upload this short film to mytube.

Мен бу киска кинони «mytube» сайтига юкламокчиман.

«*Google*» – кидирув системаларидан бири ҳисобланади.

«*E-mail*» – электрон почта.

Биз бу сўзларни “от” сифатида ишлатишга ўрганиб қолганмиз, аммо уларни инглиз тилида феъл сифатида ҳам ишлатиш мумкин.

«*Google it!*» – Google орқали излаб кўринг.

«*E-mail me!*» – Менга электрон почта орқали ёзинг.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

Lesson 20 In Town (Shaharda)

Хурматли журналхонлар! Журналнинг аввалги 2 та сонида ҳамда ўтган йилги, яъни 2–12-сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан эътиборингизга ҳавола этилган 1–18-дарслар давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритилган эди. Қуйида келтирилаётган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни мунтазам такрорлаб боришингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда доим бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the new words and say them in Uzbek.

sandwiches [ˈsænwɪdʒz]: cheese [tʃiːz], egg [eg], tomato [təˈmɑːtəʊ]

drinks [ˈdrɪŋks]: orange juice [ˈɔrɪndʒ ˌdʒuːs], mineral water [ˈmɪnərəl ˌwɔːtə], tea [tiː], coffee [ˈkɒfi]

1b Work in pairs. Read the words in 1a. Listen and repeat.

1c What are your favourites?

Example

sandwiches – cheese sandwiches
drink – tea

2a Read the new words and say them in Uzbek.

shopping [ˈʃɒpɪŋ], CD [ˈsiː ˈdiː], envelope [ˈenvələʊp], football shirt [ˈfʊtbɔːl ʃɜːt], magazine [ˌmæɡəˈziːn], newspaper [ˈnjuːspɪə], postcard [ˈpəʊstkɑːd], poster [ˈpəʊstə], stamp [stæmp], T-shirt [ˈtiːʃəːt]

2b Work in pairs. Read the words in 2a. Listen and repeat.

2c Where are the objects from: a newsagent's, a market or both?

Example

newspaper – newsagent's

3a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

«Some» ва «any» гумон олмошлари.

«Some» олмоши (ундан ясалган «somebody», «someone», «something»), асосан, дарак гапларда, «any» (ундан ясалган «anybody», «anyone», «anything») асосан сўроқ ва инкор гапларда ишлатилади. Бу олмошлар от ва сифатларнинг вазифаларини бажариб келиши мумкин:

1. «Some» ва «any» ўзбек тилида «бир неча», «бир қанча», «бир оз», «қандайдир», «бирор» деган маъноларда қуйидаги ҳолларда ишлатилади:

а) кўплик сондаги отлардан олдин, м-н.:

He invited **some friends** to the party. (У ўтиришга **бир неча дўстларини** таклиф қилди.)

Do you have **any questions**? (Сизда **бирор савол** борми?)

б) кўпликдаги отлар ўрнига:

Do you have **any books** by O'Henry? (Сизда О Генрининг **бирор китоби** борми?) Yes, I have **some**. (Ҳа, менда **бир неча** бор.)

I need **some stamps**. Do you have **any**? (Менга **бир неча маркалар** керак. Сизда (**маркалар**) борми?)

2. «Some» ва «any» доналаб саналмайдиган отлардан олдин ёки уларнинг ўрнига «бир қанча», «бир оз» деган маъноларда қўлланилади, м-н.:

I need **some milk**. (Менга **бир оз сут** керак.)

Have you got **any coffee**? (Сизда **бир оз қаҳва** борми?)

No, there isn't **any** here. (Йўқ, бу ерда (**ҳеч қандай қаҳва**) йўқ.)

3. «Some» олмоши кўпликдаги отлардан олдин ёки уларнинг ўрнига «баъзи» деган маънода ҳам ишлатилади, м-н.:

Some children don't like to swim. (**Баъзи болалар** чўмилишни ёқтирмайдилар.)

Some books in our library were brought from the USA. (Кутубхонамиздаги **баъзи китоблар** АҚШдан келтирилган.)

4. «Some» олмоши фақат дарак гапларда ишлатилибгина қолмай, илтимос ёки таклифни ифодаловчи умумий сўроқ гапларда ҳам ишлатилиши мумкин, м-н.:

Would you like **some tea**? (**Бир оз чой** хоҳлайсизми?)

Can I have **some sugar**? (**Бир оз шакар** олсам бўладими?)

5. «Апу» олноши фақатгина сўроқ ва инкор гапларда ишлатилибгина қолмай, дарак гапларда доналаб саналадиган бирлик сондаги ва доналаб саналмайдиган отлардан олдин «ҳар қандай бир», «хоҳлаган/истаган», «бирор» деган маъноларда ишлатилиши мумкин, м-н.:
You can take **any book** from this library. (Сиз бу кутубхонадан **истаган бирор китобингизни** олишингиз мумкин.)

You may come here at **any time**. (Сиз бу ерга **истаган пайтингизда** келишингиз мумкин.)

6. «Апу» олноши «if» билан бошланувчи шарт эргаш гапларда бирлик ва кўплик сондаги отлардан олдин ёки уларнинг ўрнига ишлатилиши мумкин, м-н.:

If you have **any questions**, ask me. (Агар сизда (**бирор саволлар** бўлса, мендан сўранг.)

If you need **any book**, you can come here. (Агар сенга **бирор китоб** керак бўлса, шу ерга келишинг мумкин.)

I want **some sugar**. If you have **any**, give me. (Менга **бир оз шакар** керак. Агар сенда **бир оз** бор бўлса, менга бер.)

7. «Some» ва «any» олношлари «one», «body», «thing» сўзлари билан «someone», «somebody» (кимдир, биров), «anyone», «anybody» (бирор киши), «something» (нимадир, бир нима), «anything» (бирор нарса) каби гумон олношларини ҳосил қилади. Бу олношлар отларнинг ўрнида ишлатилиб, гапларда эга ёки тўлдирувчи вазифаларини бажаради. Улар тўғрисида журналнинг келгуси сонларида батафсил тўхталиб ўтамыз.

Affirmative We've got some egg sandwiches.
Negative We haven't got any cheese sandwiches.
Question Have you got any stamps?
Short Answers Yes, I have (some). No, I haven't (any).

3b Work in pairs. Listen and repeat the examples in 3a.

4 Write sentences about the list.

Example

We've got some mineral water. We haven't got any envelopes.

envelopes ✗	cheese ✓
mineral water ✓	tomatoes ✗
stamps ✗	coffee ✗
salad ✓	orange juice ✓
postcards ✗	tea ✗

5 Work in pairs. Imagine you are in the newsagent's. Ask and answer questions.

Example

A: *Have you got any magazines?*

B: *Yes, we have (some).*

A: *Have you got any T-shirts?*

B: *No, we haven't got any.*

6 Read the dialogues and match them with the places.

a) newsagent's b) market c) café

1

Akbar: A cheese sandwich, please.

Waitress: I'm sorry. We haven't got any cheese sandwiches. We've got some egg sandwiches.

Akbar: OK, an egg sandwich, please. And a coffee.

Saida: An orange juice for me, please.

2

Vali: Have you got any big T-shirts?

Salesman: Yes, I have some. Large or extra-large?

Vali: Large, please. And have you got any Manchester United football shirts?

Salesman: I'm sorry. I haven't any.

3

Vasila: Some envelopes, please.

Salesman: How many?

Vasila: Ten, please.

Guli: Have you got any stamps?

Salesman: Yes, I have some.

Guli: Five first-class stamps, please.

Salesman: Here you are.

Guli: Thanks.

7 Work in pairs. Act out the dialogues from Exercise 6. Ask for the things in the table.

Example

A: *A tomato sandwich, please.*

B: *I'm sorry. We haven't got any tomato sandwiches.*

A: *OK, a cheese sandwich, please. And a mineral water.*

B: ...

	Café	Market	Newsagent's
A	a tomato sandwich a mineral water	a small T-shirt a poster	postcards (5) ten second-class stamps
B	an egg sandwich a coffee	a football shirt a CD	envelopes (15) two first-class stamps

8a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

«But» зидлов боғловчиси.

Гапларни ва гап бўлақларини бир-бири билан боғлаш учун ишлатиладиган сўзларга боғловчилар дейилади. Аввалги дарсларнинг бирида «and» (ва) тенг боғловчиси, унинг ишлатилиши, уюшиқ бўлақларнинг охириг иккитаси «and» боғловчиси билан боғланиши ҳақида маълумотлар берилган эди. Бугунги дарсда яна бир боғловчи – «but» (лекин, аммо, бироқ) зидлов боғловчиси ҳақида маълумот берамиз. «But» зидлов боғловчиси билдирилган фикрга зид яна бир фикр билдириш учун улар ўртасида ишлатилади ва шу орқали иккита гапни

бир-бири билан боғлайди. Буни қуйидаги 8b машқда берилган гапларда кўриш мумкин.

8b Read Rustam's description of his town and area. Look at the sentences with *but*.

I am from Shakhrisabz in Kashkadarya. It is not very big **but** it is historic and very beautiful city. Go to the main square. It has got a statue of Amir Temur, the famous statesman from our town.

Shakhrisabz has got some very beautiful old houses and mosques. Visit the Kuk Gumbaz Mosque and Aksaray. Shakhrisabz has got two or three good museums. Visit the museum near Aksaray. It is very interesting.

The area near my house has got some shops. It has got two cafés **but** it hasn't got any hotels, banks or bookshops.

8c Use the cues to write sentences with *but*.

Example

The town has got a cinema but it hasn't got a disco.

- 1 cinema (+) / disco (-)
- 2 three cafés (+) / bookshops (-)
- 3 post office (+) / banks (-)
- 4 cafés (+) / hotels (-)

9 Write a description of your town. Follow the stages below.

Stage 1

Make notes about these things.

- name of the place – big/small, old/modern, a good place to visit
- other buildings/places to visit in the town/city
- things in your local area

Stage 2

Use your notes to write a description of your town and area.

Stage 3

Work in pairs. Compare your descriptions. Find differences.

Example

My area hasn't got a hotel but it has got a café.

10 Ask and answer questions about places. Follow the stages below.

Stage 1

Student A: read about the places near Farida's and Rahima's house in Gulistan.

Where - 20 minutes from city centre

Places:

- disco ✗
- cinema ✗
- bookshop (1)
- supermarket (1)
- post office ✗

- park (1)
- gym (1)
- restaurants – one Uyghur restaurant
- hotel ✗
- mosque (1)
- cafés (2)
- museum ✗
- bank (1)

Student B: read about the places near Bobur's and Asad's house.

Where – centre of Samarkand

Places:

- parks (2)
- restaurants (4)
- cinemas (2)
- discos (2)
- museums (2)
- banks (3)
- bookshops (2)
- post office ✗
- supermarket (1)
- cafés (4)
- mosques (3)

Stage 2

Work in pairs. Ask and answer questions about the places (shops/cinemas/discos/parks etc.)

Example

A: Has Bobur's and Asad's area got any shops?

B: Yes, it has (some). It has got a supermarket and two ...

Stage 2

Answer the question.

Whose house is in the best area?

Қўшимча грамматик машқлар

1 Write sentences with *some* (affirmative).

- 1 I/CDs
I've got some CDs.
- 2 My city/new shops
- 3 We/coffee
- 4 She/new T-shirts
- 5 My friends/orange juice

2 Write sentences with *any* (negative).

- 1 I/not/stamps
I haven't got any stamps.
- 2 You/not/paper
- 3 He/not/pens
- 4 My city/not/museums
- 5 We/not/tea

3 Write questions with *any* (questions) and short answers.

- 1 you/pencils?
Have you got any pencils?
Yes, I have (some).

- 2 he/stamps?
No,.....
3 we/orange juice?
Yes,
4 this city/parks?
Yes,
5 your sister/CDs?
No,.....

4 Complete the sentences with some or any (affirmative, negative and questions).

- 1 We've got *some* stamps.
2 You haven't got envelopes.
3 Have we got mineral water?
4 She's got cheese sandwiches.
5 We haven't got coffee.
6 Have you got postcards?

5 Look at the shopping list. Write sentences with some/any (affirmative and negative).

orange juice ✓	cheese ✗
eggs ✗	mineral water ✓
tea ✓	salad ✗
coffee	tomatoes ✓
envelopes ✓	stamps ✗

We've got some orange juice, but we haven't got any mineral water.

6 Write true sentences with some/any (affirmative and negative).

- 1 stamps in my bag
I've got some stamps in my bag. / I haven't got any stamps in my bag.
2 classic CDs
3 jazz CDs
4 posters in my room
5 new T-shirts
6 English books

7 Think about your town or city. Write the dialogues in your notebook with true answers.

Example

Tourist: *Has this town got any interesting museums?*

You: *Yes, it has (some). The History Museum is near the main square. It's got some interesting paintings.*

- 1 this town/interesting museums?
2 this town/interesting mosques?
3 this town/good discos?
4 this town/cheap shops?
5 this town/good cafés?

8 Write the words in the correct list.

sandwich, orange juice, egg, salad, mineral water, tomato, coffee, cheese, tea

Food: *sandwich*

Drinks: *orange juice*

9 Match the sentences (1-4) with (a-d) to make dialogues.

- 1 Go to the market. It's got some good CDs.
2 A salad sandwich, please.
3 Four postcards of Cambridge, please.
4 Have you got any big football shirts?

- a) Here you are.
b) I'm sorry. We haven't got any salad sandwiches.
c) Large or extra large?
d) That's interesting.

10a Read the text. Answer these questions.

- 1 Is Danny English?
2 Is Dublin an old city?
3 Where are the big shops in Dublin?
4 What has Temple Bar got?

My City *by Danny Carson*

- 1 I am from Dublin in Ireland. it is the capital city it is not very big It is beautiful. It is historic and interesting. visit Trinity College It has got some very old books.
2 Dublin has got some great shops. go to Grafton street for department stores clothes shops and shoe shops. These shops are good. they are expensive. go to the markets for cheap clothes shoes and CDs
3 my favourite area is called Temple bar. It has got cafés restaurants a cinema and a theatre. It is fantastic
4 The area near my house has got some shops it hasn't got any banks

10b Correct the text. Put capital letters and full stops (.) where necessary.

Example

It is the capital city. It is not very big.

10c Correct the text. Put commas (,) where necessary.

Example

Go to Grafton Street for department stores, clothes shops and shoe shops.

11 Look at these sentences. Link them with but. Change the capital letters where necessary.

- 1 It is not very big. It is beautiful.
It is not very big but it is beautiful.
2 These shops are good. They are expensive.
3 The area near my house has got some shops. It hasn't got any banks.
4 Our town has got some interesting statues. It hasn't got any museums.
5 Visit the main square. Don't go to the museums.
6 This area has got some cafés. It hasn't got any restaurants.

12 In your notebook, write five sentences with but about your town or city.

My town has got a park but...

Лутфулло ЖҶРАЕВ

Error correction

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **error correction**.

When and how can we correct our students' speaking errors? Read these comments from teachers. Do you agree?

I worry that my students won't learn if I don't correct all their errors.

Sami, Palestine

My students make lots of errors when they speak but I'm not sure how to correct them.

Ayşegül, Turkey

Why do students make errors?

- Sometimes students use language forms and structures from their first language when they speak English.
- Perhaps students make errors because they are tired and find it difficult to pay attention.
- When many students are making the same errors we may need to **review** that part of the lesson.
- Errors are a natural part of learning. Students try to say something but may not get it right first time.

When we should correct errors?

- When we do a class activity that practises **fluency**, for example a discussion, we can pay attention to communication and not worry about errors.
- A class activity that practises **accuracy**, for example, students performing a dialogue that they have prepared needs more attention to error correction.
- If we correct too much, our students may worry about making errors and decide not to speak!
- Praising good use of English can be very effective rather than correcting errors. This shows students that they are using the language correctly.
- Often students have clear ideas about correction. We can ask our students when and how they like to be corrected.

How can we correct errors?

- A shake of the head or raised eyebrows can show a student that he or she has made an error.
- We can use hand gestures, for example, point behind you to show that a past tense is needed.
- Remember to give the student time to think and to correct his or her error.
- We can correct what the students said like this:
Student: "I go to the shop yesterday".
Teacher: "...went to the shop yesterday".
- We can note errors and ask students to correct them after the activity.
- Students can choose a secretary to listen and note errors during speaking practice in groups. The group corrects the errors later.
- Another correction method is to record students speaking and then ask them to listen and try to correct any errors.
Errors give teachers essential information about where their learners are, and what needs to be done next. We can help students learn from their errors by correcting them (or not!) in different ways.

What do you think?

Anup from India writes:

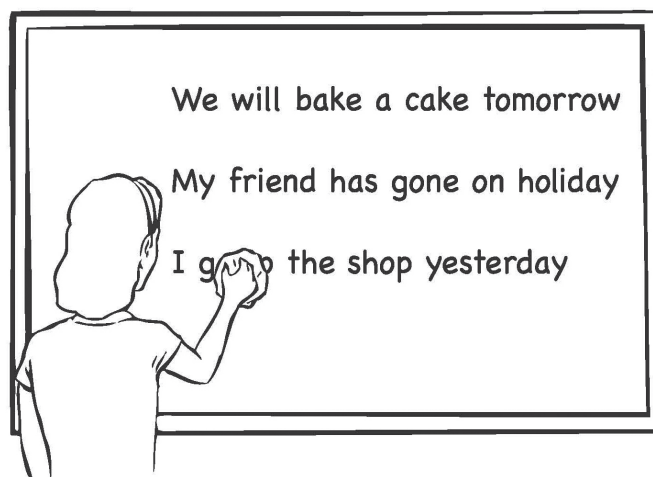
We need to remember the difference between a mistake and an error. The key difference is that mistakes, when attention is called to them, can be self-corrected. An error cannot.

Often when learners produce accurate language, they aren't sure that it's right. The teacher might think that the student "knows" that piece of language, when really the student was just experimenting or trying to communicate with the new language. By praising this good language use, the teacher shows that the language used was correct. Now students know that they can say it the same way again in the future.

A classroom activity – team correction

This activity is a fun way for students to correct their own errors.

- Students do a speaking activity, for example, a discussion in groups.
- Walk around the class quietly and take notes of mistakes you hear.
- At the end of the activity or next class write sentences on the board with the errors you noted from the previous class.
- In teams, the students try to correct the sentences.
- The teams take turns to choose a sentence to correct. Give a point if they get it right.
- The winner is the team with the most points.

Glossary

Reviewing is practising language that learners have seen previously.

Fluency is how well a learner communicates meaning – mistakes aren't important.

Accuracy is how correctly a learner uses the language.

Think about

- Think about how and when you correct your students when they are speaking.
- Do you use gestures to show errors?
- Do you give your students the chance to correct their errors?
- How do you like your errors to be corrected when you are speaking a foreign language?

НАЗМ ИЧРА БИР ГАВҲАР

(Огаҳий таваллудининг 205 йиллигига)

«Шеър айтмоқ ҳунари ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмашидир. Шеър шоирнинг иззу давлат неъматин ҳосил қилмоққа боисдур». Бу сўзлар муаллифи Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий (1809–1874 йиллар) нафис шеърий асарлар муаллифи, етук тарихчи ва моҳир таржимон сифатида танилган. Унинг бутун фаолияти ўз замонасининг ижтимоий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқликда кечган.

Мумтоз адабиёт тарихида ўчмас из қолдирган Навоий, Фузулий, Бедил, Машраб ижодини кунт ва ихлос билан ўрганган Огаҳий Хива хонлигининг мироби сифатида ҳам машҳурдир.

Огаҳий Хива хонлари – Муҳаммад Раҳим I Оллоқули, Муҳаммад Амин, Қутлуқмурод, Сайид Муҳаммад, Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) ҳукмронлик қилган даврда Хоразмнинг ярим асрдан кўпроқ кечган тарихий воқеаларини бир неча асарларга жамлади. Бу асарлар ҳозирги кунда XIX асрдаги сиёсий-иқтисодий, маданий-маънавий ҳаётимизни ўрганишда, ёш авлодни Ўзбекистон тарихининг маълум бўлмаган саҳифалари билан таништиришда муҳим аҳамият касб этади.

Мумтоз адабиётимизда Огаҳийчалик сермахсул таржимон кам учрайди. Шоир форс-тожик ва усмонли турк тилларида ёзилган 16 насрий ва 3 шеърий асарни тилимизга ўгириб, катта маърифий ишларни амалга ошира олдиким, бу асарлар билан шоирнинг ўзи шундай таништиради: «*Фақирнинг туркий тили билан таржима қилғон китоблари «Равзатус сафоянинг иккинчи дафтарида чаҳор ёр изомнинг воқеаси ва учинчи дафтари ва «Нодирнома» ва «Зафарнома» ва «Зубдатул-ҳикоят» ва Восифий («Бадое ул-вақое» кўзда тутилган) ва «Насиҳатномаи Кайковус» («Қобуснома») ва «Саломону Ибсоли Жомий» ва «Гулистони Саъдий» ва «Баҳористони Жомий» ва «Равзатус-сафои Носирий»нинг биринчи дафтари ва «Далоилул-ҳайрат» шарҳиким, рум туркийдин чиғатой тилига ўгирилди ва «Тазкираи Муҳимхоний» ва «Табақоти Акбаршоҳий» ва «Ҳафт пайкари Низомий» ва «Ҳишт биҳишти Хисравий» ва «Юсуф Зулайҳо Жомий ким манзум бўлди ва «Шоҳу Гадои Ҳилолий» ким, манзум бўлди».*¹

Улуғ Навоийдан сўнг ўзидан энг катта шеърий мерос қолдирган шоир, шубҳасиз, Огаҳийдир. У умри бўйи ижод этган шеърий асарларини тўплаб, 18 минг мисрадан иборат «Таъвизул ошиқин» («Ошиқлар тумори») номли девон тузди. Бу девон шеърдаги қофияланувчи сўзнинг сўнги ҳарфига кўра араб алифбоси тартибида тузилган бўлиб,

ғазал, мухаммас, мусаддас, рубоий, форс-тожикча ғазаллардан таржимаси билан келтирилган намуналар ва бошқа жанрлардаги шеърларни ўз ичига олади.

Огаҳий шеъриятида муаллифнинг бой тафаккур олами, инсон ва замонга муносабати, ҳалол кун кўрувчи оддий меҳнаткашга бўлган эҳтироми, чинакам севгисиз, эътиқодсиз яшашнинг инсон шаънига зидлиги тўғрисидаги қарашлари юксак бадиий талқинини топган.

Доимо халқ манфаати учун, эл-юрт ободончилиги учун қайғурган, шеърларида замондошларига илм-маърифатни тарғиб этган Огаҳий:

*Илм андоқ ганжи носоғдур бани одамғаким,
Кимда ул бўлса, икки олам бўлур обод анго.
Касби илм этмай киши гар қолса маҳзи
жаҳл ила,
Икки олам обрўси бўлғуси барбод анго,
(71-бет)*

дея кишиларнинг илм зиёсидан баҳраманд бўлиб, ҳар бир воқеа-ҳодисага ибрат кўзи билан қарашларини орзу қилган эди.

«Ошиқлар тумори» девонининг асосини асрлардан бери диллардан тилларга, ғазал ва кўшиқларга ўтиб келаётган мангу ишқ мавзуси ташкил этади (Муаллифнинг ўзи айтганидек, «*Огаҳий ҳолини гар ишқ ичра билмак истасанг, чашми ибрат бирла дардангиз девонимга боқ»*).

Ёр образи – чинакам ва самимий севги, инсоний гўзал туйғуларни ўзида мужассам этган тимсоллар Навоий мактабининг энг истеъдодли шоирларидан бўлган Огаҳий ғазалларида ёрқин ифодасини топганки, уларни ўқиган киши тасвир этилаётган ёрга мафтун бўлмай иложи йўқ:

*Юзинг очким қуёш садқанг бўлуб бошингдан
айлансун,
Янги ой юз тавозеъ кўргузуб қошингдин
айлансун.*

*Агарчи лаълу ёкут эл замирига муфаррихдур,
Ҳаёт афзо икки лаъли гуҳар пошингдин
айлансун.*

*Чу ўн саккизга етти ёшинг, ол бурқаъ
жамолингдин,
Ки ўн саккиз минг олам ўн саккиз
ёшингдин айлансун.*

*Ул ой кўнелига қилди Огаҳий оҳу ёшинг таъсир,
Бори жону жаҳоним оҳ ила ёшингдин айлансун.*

Қолаверса, шоир ошиқ ўзининг барча кечинма, туйғу ва интилишлари билан ҳаётга чанқоқликка, севиб яшашга, ҳаёт неъматларидан баҳраманд бўлишга, яшашга кечикмасликка чақирувчи сифатида гавдаланади.

Таъбир жоиз бўлса, Огаҳий шеъриятини уммонга қиёслаш мумкин, бу шеърият тубидаги

яширин дуру жавоҳирлар адабиёт мухлисларини бир умрга ром этади. Шу боис бу шеърият мумтоз адабиётимизнинг асл дурдоналари қаторидан жой олган. Шоир ҳақли равишда айтганидек:

*Тонг эрмас, Огаҳий, аҳли жаҳон шеърингга
майл этса,
Нединким ҳар сўзинг назм ичра бир гавҳарга
ўхшайдур.
(184-бет).*

Биз кўҳна маданиятимиз тарихида ўтган ёрқин сиймолардан бири бўлмиш улуғ бобомиз хотирасини ифтихор туйғуси билан ёдга оламиз. Шу билан бирга, адабиётшунос олимлар, ижод аҳли, ёш авлодни инсоншунослик – адабиёт руҳида тарбиялаётган ўқитувчи-устозлар, қолаверса, қалбида ўтмишимиз, маданиятимизга ҳурмат-эҳтиром, муҳаббат туйғуси жўш уриб турган ҳар бир инсон Огаҳий меросини атрофлича, изчил ўрганишга ва уни тарғиб қилишга бурчлидир. Зотан, шеърият – доимо эзгуликка етакловчи, яхшилар қалб тўридан жой олган ҳикмати, биз бу сўзларимизни шоирнинг ўзидан ўтказиб айтолмаймиз:

*Бўлубдур шеър яхшилар шиори,
Жаҳонда то қиёмат ёдгори.
Кишига шеърдин йўқ яхши фарзанд,
Ки доим боқий ул фарзанди дилбанд.*

РУБОЙЛАР

Қилмоқ била парвариш тикон гул бўлмас,
Ҳам тарбият ила зоғ булбул бўлмас,
Гар асли ямонга яхшилиқ минг қилсанг,
Яхшилиқ онинг нияти билкул бўлмас.

Зарра учубон найири аъзам бўлмас,
Ер болиш этиб авжи фалак ҳам бўлмас,
Инсон аро нодонни билинг ҳайвондур,
Ҳайвон неча зўр айلسа одам бўлмас.

Ваҳким, яна зулмини аён этти фалак,
Бағримни ҳажр аро қон этти фалак,
Кўз йўлидин ул қонни равон этти фалак,
Охир манга кўрки қасди этти фалак.

То тушти фиरोқ ўтига бемор кўнгул,
Юз дарду ғаму аламга дучор кўнгул,
Даврон ситами тигидин афгор кўнгул,
Бўлмиш мандин малулу безор кўнгул.

ТУЮҚЛАР

Ғам юки то қоматим ё қилмади,
Оҳим ўтига фалак ё қилмади,
Қилмади раҳми манга, худ ўзгага,
Билмадимким қилдиму ё қилмади.

Дўстлар, ҳамроҳлиғ айлаб борингиз,
Тунд хў ёрим қошига борингиз,
Бир кеча базмимга келтурмоқ учун
Бош оёқиға қўюб ёлборингиз.

Дард захри солди чинлар қошима,
Келмади ҳолим сўрарға қошима,
Ғам юкин чекмакда, эй дил,чобак ўл,
Ҳаргиз ушбу ишда бошинг қошима.

Чехрасининг гарчи муҳрақ нори бор,
Бергуси доим ниҳоли нори бор,
Сигмоғун базмим аро, эй муддаий,
Телмуриб турма бу ерда, нори бор.

Огаҳий

¹Муҳаммад Ризо мироб Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. 27-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

АЛИШЕР НАВОИЙ:

«МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН»*

«Икки тил муҳокамаси»

Яна араб тили морфологиясида икки киши ҳаракатини ифодаловчи феъллар бор. Улар жуда кенг тарқалган ва доимий истеъмолдадир. Бундан ҳам форслар бебаҳра қолишган. Туркий халқлар арабларнинг бу усуллари-га жуда асосли равишда издошлик қилишган. Масалан, араблар «Аътайту Зайдан дирҳаман» (Мен Зайдга танга бердим) дейдилар. Ушбу гап учта сўздан таркиб топган. Худди араблар сўзга битта ҳарф қўшганлари каби турк (ўзбек)лар ҳам сўзга бир ҳарф орттирадилар ва натижада қулай ва қисқа янги сўз ясаш содир бўлади: югур – югурт, яшур – яшурт, чиқар – чиқарт.

Турк (ўзбек)ларнинг яна бир сўз ясаш усуллари борки, сўз охирига «ч» ёки «чи» ҳарфларини орттириш орқали мансаб, ҳунар ёки касб эгаларига доир сўзлар ясалади. Форсийда бу усул йўқлиги учун ундай сўзларни форслар турк (ўзбек)ча айтадилар.

Мансабга доир сўзлардан, чунончи: *қўрчи, сувчи, хизоначи, керак-яроғчи, чавгончи, найзачи, шукурчи, юртчи, шилончи ва ахтачи* сингарилар кўпдир.

Ҳунар ва касб-кор вакиллари ясалган сўзлардан *қушчи, борсчи, қўруқчи, тамғачи, жибачи, йўрғачи, ҳалвоччи, кемачи ва қўйчи*. Худди шундай қушчилик ҳунарига оид ҳам шундай истилоҳлар бордир. Чунончи: *қозчи, қувчи, турначи, кийикчи ва товушқончи* сўзлари форс тилида йўқдир. Ва улар ушбу зикр этилган сўзларнинг кўпини турк (ўзбек)ча айтадилар.

Яна бир нав ибора ва ифодалар борки, бировдан бир ишни гумонсираш билан у ишни ўша кишига нисбат берадилар: ҳақиқат юзасидан эмас, йўқ, балки шубҳа ва гумонга асосланадилар. Аммо бунда ажиб маъноли сўзлар яратилади. Чунончи: *борғудек, ёрғудек, қулғудек, билғудек, айтқудек, қайтқудек, урғудек* ва *сурғудек*. Бундай сўз ҳосил қилиш усули форсийда бўлмайд.

Турк (ўзбек)лар баъзи бир сўзнинг охирига бир «ч» ҳарфини орттирадилар ва шу билан ўша ҳарф қўшилган феълда иш-ҳаракат тезлиги ва яқунланганлиги таъминланади. Чунончи: *етгач, итгач, борғоч, ёрғоч, топқоч, сотқоч*; яна бир «р» ҳарфини иш-ҳаракатга оид сўзга қўшиш натижасида янги фикр юзага чиқарилади. Чунончи: *билакўр, қилакўр, кетакўр ва етакўр*.

Бирор сифат ёки ранг-тусни орттирма даражада ифодалаш учун сўзнинг бош қисмидан олдида бир «п» ё «м» ҳарфини қўшиб қўядилар. Масалан: *оп-поқ, қоп-қора, қил-қизил, сап-сариг, юм-юмалоқ, яп-ясси, оп-очуғ, чуп-чуқур*; бу навъ сўзлар ҳам хийла топилади. Мисоли: *қўм-қўқ, ям-яшил, бўм-бўз*.

Турк (ўзбек)лар баъзи сўзларга бир «вов» (в) ва «лом» (л) ҳарфини илова қилиш орқали шундай тушунча ва истилоҳларни ҳосил қиладиларки, улар ҳарбий соҳада ҳам, султонлар базму хизматлари сингари жабҳаларда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунончи: *ҳировул, қаровул, чингдовул, бакавул, шиғовул* ва *дақавулки*, бунақа сўзлар оз эмасдир.

*Давоми. Боши ўтган сонларда.

Улар яна баъзи сўзларга бир «лом» (л) ҳарфини илова қиладиларки, бу усул ўша нарса ёки сифатга ҳамишалилик, доимийлик маъносини юклайди. Чунончи: *қаҳол, ясол, қабол, тунқол, тарқол, тўсқол* ва *суюрғол*.

Форслар қилич билан чопмоқни, найза билан санчмоқни ва илмоқни ҳаммасини «зад» сўзи билангина ифодалайдилар. Бир «қ» ҳарфини қўшиш орқали яна баъзи маҳал ва макон, бир фасл ё бир ишга мансуб сўзлар ясайдилар. Чунончи, *қишлоқ, яйлоқ, овлоқ, қушлоқ*. Бу ҳам жуда қизиқдир, форс тилида ҳам бу сўзларнинг баъзиларини турк (ўзбек)часини ишлатадилар.

Ушбу сўз ва иборалардаги бу хил инжа-нозикликлар жуда кўпдирки, бу кунга қадар ҳеч киши бу тил ҳодисаси ҳақиқатини мушоҳада қилмагани учун булар яширин қолиб кетгандир.

Ҳунарсиз турк (ўзбек)нинг сўзни «гуллатадиган» чечан ёшлари осон йўлни танлаб форсий тилда назм айтишга машғул бўлишган. Ҳақиқатда эса, агар киши яхши мулоҳаза қилса ва мушоҳада юритса, туркий тилда шунча кенг қамров ва майдонида шу қадар фасоҳат кузатиладики, бунда ҳар қандай сўзамоллик, фасиҳсўзлик ва назм-созлигу фасонапардозлик форсийдан ҳам осонроқ муяс-сар ва воқеъ бўлажак.

Эндики, турк (ўзбек) тилининг чексиз имкониятлари шунчалик далиллар билан исбот қилинди, керак эди-ким, бу халқ орасидан чиққан истеъдод аҳли салоҳият ва қобилиятларини ўз тиллари турганда ўзга тил билан зоҳир қилмасалар ва ишга солмасалар эди. Агар иккала тилда ижод этиш қобилиятлари бўлса, ўз тилларида кўпроқ ёзсалар эди ва иккинчи тилда озроқ айтсалар эди. Агар муболаға қилгудек бўлсалар, иккала тилда баравар ёзсалар эди.

Бу эҳтимолга ҳам йўл бериб бўлмайдик, турк (ўзбек) халқининг барча истеъдоддилари форс тилида шеър ёзсинлар ва турк (ўзбек) тили билан мутлақо ёзмасинлар. Инсоф юзасидан айтсак буларнинг кўплари туркий тилда шеър ёзолмайдилар, ёзсалар ҳам тожик тилда ёзганларидек чиқаролмайдилар ва ўз «асар»ларини фасоҳатли турк (ўзбек)лар қошида ўқиёлмайдилар ва маъқуллатолмайдилар; агар ўқисалар ҳар сўзларида юз нуқсон топилади ва таркиблари юз эътирозга учрайди.

Демак, бу мушоҳадаларимиздан шу нарса маълум бўладики, туркий тилда ажойиб сўзлар ва нафис ифодалар ғоят кўпдир. Бироқ бунга ёқимли тартиб ва дилкаш таркиб билан фикрда ифодаламоқнинг қийинчилиги бор. Ҳаваскор истеъдод эгаси туркий назмни қийинчилик билан бунёд этар экан, бу ишдан безади ва осонроқ бўлган иккинчи тил сари мойил бўлади.

Бу ҳолат бир неча маротаба содир бўлгач: табъи бунга одат қилади. Киши табиати ўрганиб қолгандан сўнг, ўзи ўрганган нарсани қўйиб, бошқа – ўрганиш мушкулроқ бўлган нарсага кўникиши қийин кечади.

Шуниси ҳам борки, фаросат истеъдодсиз кишиларни ҳам бу ишга мойил ва машғул кўрар экан, ҳар қандай киши ҳам замонда расм бўлган йўлдан чиқмоқни маъқул кўрмайди ва ўша юрилган йўлни танлайди.

Ҳаваскор шоирнинг яна бир одати бўлади: у қобилияти маҳсулини – истеъдоди мевасини ўзига ёққани учун шу соҳа кишиларига намоиш қилишини истайди. Бу соҳа аҳли форсийгўйлар – форс тилида ижод қилувчилар эса туркий тилдаги сўзлардан баҳраманд эмасдир. Шунинг учун ёш шоир бу ишнинг баҳридан кечиб, форс тили томон майл кўргизади.

Эндики мойил бўлди, ғайрат қилиб ва имкон топиб бу замонда бўлгани каби ўша гуруҳ вакилларининг бирига айланиб қолади. Нима бўлганда ҳам *туркий тилнинг тақдирини бор эканки, форс тилига нисбатан шунчалик юксак имконият вазияти, ҳақиқатни айтганда, шунча нозиклиги ва ифода майдонининг ғоят кенелигига қарамасдан унга шеърият йўлида умумий татбиқ муяссар бўлмади ва яширинлик хонасига кириб қолиб, балки ташландиқ бир ҳолатга келиб қолди.*

Бу хокисорга ўсмирлик ибтидосидаким оғиз қутчасидан бирор гавҳар зоҳир бўлса, у гавҳарлар ҳали ҳануз назм тизимчасига кириб улгурмай, замирим дарёсидан шеър силсиласига тортилган гавҳарлар истеъдод ғаввоси саъй-ҳаракати билан оғиз соҳилига кела бошларди.

Мазкур бўлган таомилга кўра: илҳом оқиб кела бошлаганида *майлим форсий ифода томон бўлди.*

Аммо *шуур ёшига қадам қўйилганда Ҳақ субҳона ва таоло таъбимга ғаройиботлар сари майлни зотий, диққат ва заҳматкашликка жасоратни тугма қилгани учун мушоҳада ва мулоҳаза мени туркий тилга йўллади: шундай зеб-зийнатли бир олам кўз олдидан намоён бўлдики, ўн саккиз минг оламдан ортиқ ва таъбимга шундай фазлу юксаклик осмон табақаси очилдики, тўққиз фалакдан ортиқ ҳамда бир хазина учрадики, дурлари юлдуз гавҳарларидан ҳам ёруғроқ, бир гулшан йўлиқди: гуллари осмон сайёраларидан порлоқроқ, маскани атроф-тевараги эл оёғи етмакдан фориғ ва ғаройиб нарсалари бегона қўллар дахлидан омонда.* Аммо хазинасининг илони қонхўр ва гулшанининг тиканлари сон-саноксиз. Хаёлга келдики, бу илонлар ниши наштаридан кўрқиб истеъдодли оқиллар бу хазинадан баҳра топмай ўтиптилар ва кўнглимдан шундай кечадики, гўё бу тиканлар ниналари зараридан назм аҳли гулдастачилари базм тузишга етарли гул тера олмай четлаб кетиб қолибдилар.

Ушбу йўлда ҳимматим олий эди ва таъбим ҳайиқмас ва далли девоналиги учун бу ерни ташлаб ўтиб кетишга қўймади ва томошасига тўймади. Туркий тил олами фазосида истеъдодим лашкари мардона ҳужумлар уюштирди ва у осмон ҳавосида хаёл қуши баландпарвозликлар кўрсатди ва у хазина жавоҳирларидан кўнглим заршуноси бебаҳо лаъл ва қимматбаҳо тоза гавҳарлар олди. Ва у гулшан райҳонларидан кўнгул гултерувчиси беҳад ва ниҳоятсиз ҳид анқиб турган гул ва ёсуманни қўйнига солди.

Бунчалик беҳисоб тўхфалар ва бойликлар менинг насибим бўлгандан сўнг буларнинг натижалари гуллари кўнглимда беҳадду бемикдор очила бошлади ва халойиқ бошларига беихтиёр сочила киришди.

Шу жумладан бири «Ғаройиб ус-сиғар» (Ёшлик ғаройиботлари) девонидирки, кичик ёшимдан талқиним ифодаси ва таҳрирларим гуллари солинган, уларга ғаройиб маънолардан либослар кийинтирганман ва халқ кўнглини ғарибистон эли ўти билан куйдирганман.

Яна «Наводир уш-шабоб» (Йигитлик нодирликлари) девонидирки, йигитлик ибтидосида баёним қаламидан намоиш девонига ва оройиш бўстонида кирибдирки, бу нодирликлар томошасидан йигитлик мамлакатига ғовға солибмен ва юрт йигитлари кўнглидан ором ва қарорни олибман.

Яна «Бадоеъ ул-васат» (Ўрта ёшлик бадиалари) девонидирки, умр ўрталарида хаёлим ёзғичи унинг зебига нақшбандлик ва зийнатлашда сеҳрпайвандлик қилибдирки, ул бадиалар воситасидан шайдо кўнгуллар эшигини ишқ тоши билан қоқибмен ва у уйга фитна ва офат оловини ёқибмен.

Яна «Фавойид ул-кибар» (Кексалик фойдалари) девонидирки, ҳаёт охирларида хаёлларим қалами уни Чин расмлар кўргазмасини рашкини келтирадиган ва юксак жаннат ҳавасини кўзғатадиган қилибдирки, унда улугларга фойдалар зилолини етказганман ва ҳаваслари шуъласига насиҳатлар зилолидан сув урганман.

Бу тўрт девон овозасини ер юзининг аҳоли яшайдиган қисмларига етказганман.

«Хамса»чилар панжаларига панжа урганман («Хамса»ларга жавобиялар ёзганман). Аввалким «Ҳайрат ул-аброр» (Пок улуглар ҳайрати) боғида таъбим-истеъдодим гуллар очди: Шайх Низомий руҳи «Махзан ул-асрор»и (Сирлар хазинаси)дан бошимга дурлар сочди.

Яна «Фарҳод ва Ширин» тунги ётоғига хаёлим юзланганда Амир Хусрав Деҳлавий нафаси «Ширин ва Хусрав» ўтидан чироғимни ёритди.

Яна «Лайли ва Мажнун» водийсига ишқим ҳаллослаб юрганида эса Ҳожу Кирмоний ҳиммат билан «Гавҳарнома»сидан гавҳар сочқилар етказди.

Яна «Саъбаи сайёра» (Етти сайёра) самовий жадвалини тузганимда Ашраф Мароғий «Ҳафт пайкар» (Етти сайёҳ)нинг етти ҳурсимон санамларини тўхфага тайёрлади.

Яна «Садди Искандарий» (Искандар тўсиғи) пойдеворини тасаввурим муҳандиси бунёд этганида, Ҳазрат Махдум Абдурахмон Жомий «Хирадномаи Искандарий» (Искандар ақлномаси)да ислоҳ ва мадад ногорасини чалгандир.

«Хамса» машғулотида хотиржам бўлганимдан кейин учқур хаёлим жаҳонкезар йўрғаларини султонлар тарихи даштига югуртирганман. Китоблар зулматистони сиёҳи билан «Зубдат ут-таворих» (Тарихлар сараси) асарини яратдим. Султонларнинг ўлик номларини бу ҳаёт суви билан тирилтирдим.

«Насоим ул-муҳаббат мин шамоим ул-футувват» (Улуғлик хушбўйликларини таратувчи муҳаббат шабадалари) нафаси баёнидан қаламим файзсочар бўлди, Аллоҳ авлиёларининг муқаддас руҳлари файзидан олам тўлиб кетди.

«Лисон ут-тайр» (Қуш тили) илҳоми билан тараннум тузганимда қуш тили ишораси билан ҳақиқат сирларини мажоз сувратида кўрсатдим.

Ҳазрати Алининг «Наср ул-лаолий» (Жавоҳир сочқилари) хазинаси таржимасига етдим – «Назм ул-

жавоҳир» («Жавоҳир шодалари») билан маъно қизлари кўйлақларига гавҳарлар қададим.

«Мезон ул-авзон» (Вазнлар ўлчови) баҳрларида (денгиз ва баҳрлар) ғаввос бўлдим, ўша меъёр – ўлчов билан Насири Тусийдан узр сўрадим.

Яна рисолаларга қалам сурдим ва мактубларга рақам чекиб форсий сеҳргарлар ва паҳлавий (тилида) афсонапардозлар ҳам у соҳада ораста ва қисмларини тизимларга солган доно ҳакам адолат юзасидан кўз ташласа ва бурунги форсий ва кейинги туркий латофату нозикликлардан баҳра олса, ҳукм эълон қилишдан олдин ҳар қайсисининг мартабасини белгилаш пайтида умидим улдир ва ҳаёлимга шундай келадики, сўзларим мартабаси осмон юксаклигидан пастга инмайди ва бу тартибу таркибим аъло даражадан ўзгасини писанд қилмайди.

Бу сўзлардан ғаним бундай билмасин ва ҳавойи даъвогар бу хил гумон қилмасинки, менинг таъбим туркий ифодага мулоим қойим тушгани учун таърифида муболаға изҳор қилгандайман ва форсий ибораларга муносабатим озроқ бўлгандай инкор ва танқидига зўр бергандай туюлар... Форсий тил талқин имконияти ва у иборалар назокатини бирор киши мендан кўпроқ идрок қилмайди ва фазилату камчиликларини мендан яхшироқ билмайди.

Умрим гулшанининг тоза баҳорининг таровати чоғи ва ҳаёт боғининг янги гуркираган сабзорининг нафосати вақтиким, ўн беш ёшдан қирқ ёшгачадир, башарият аҳлининг булбули таъби ҳар гул жамолига шайдо ва руҳи парвонаси ҳар шам ҳуснига гиргиттон бўлади: ҳақиқий вақт ана шу айёмдир.

Ва бу пайтларда кўп ажойиб воқеалар содир бўлади ва у воқеа биров ҳусну нозини ё ўз ишқу илтижоларини шарҳ этишга боис бўлади. Бу ҳол ғазал йўсинига тааллуқлидир ё ёзишга киши ўйланиб берилиб кетади, ё ифодали ўқишга тутиниб кетади.

Ўқишга келсак, бу фақир мутолаасига машғул бўлмаган девон оз қолган. Хусусан, ишқу дард аҳлининг раҳбар ва пешвоси Амир Хусрав Деҳлавий девоника, ошиқликда дарду ёлборишу куйиб-ўртаниш тарҳини бу оламга ёйди ва унинг ишқи машъалидан бу ёлқин олам қоронғи масканларига ёйилди.

Шунингдек, ҳақиқат аҳлининг йўлбошчиси ва сарфарози Хожа Ҳофиз Шерозийнинг нуқталар – ғайбий-фикрий кашфиётлар ва сирларики муқаддас руҳдан нишона айтади ва Руҳуллоҳ Исо Масих нафасидан белги беради.

Яна мен фақирнинг пири ва устози, тариқат аҳлининг ҳидоятга йўлловчиси, барча Аллоҳ йўлига кирганларнинг муқтадо ва шайхулисломии ҳазрати Маҳдумий миллат ва дин нури Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг (сирлари муқаддас бўлсин) руҳпарвар латофатли сўзлари ва руҳни яйратувчи зарифликлариким, ундан ҳар ғазал «кўқдан инган ваҳий каби» ва ҳар рисола «китобдор пайғамбарнинг ҳадислари» сингари олийшон ва юксак макондирки, улардаги ҳар бир сўз қийматда бебаҳо гавҳардан тиниқроқ ва куйдиришда оловранг лаълдан-да чақинсимондир.

Ва икки мазкур бўлган азизларнинг мўъжизалар даражасидаги сўзларидан шунчалик кўп таъму ширинлик насиб ва ўз ишқу камолоти ва мислсиз ҳолатлари бунга кўшимчадирки, бу ажойиб нарсадир.

Барчасини кўп маротаба ўқиганман, балки кўпини ёд олганман ва қасидаю ғазалларининг ғаройиблиги ва лато-

фатини билибман, балки ажойиброқ ва латифроқларига татаббуъ ҳам қилганман.

Қасидалардан Амир Хусравнинг «Дарёи аброр» (Пок улуглар дарёси) асари шунчалик машҳурки, муаллифи гўё деган эмишки:

«Агар юз минг байтдан ортиқ девонларим ғазаллари, қасидалари ва дostonларим олам саҳифасидан ювилиб кетса ва замон варақларидан йўқолган бўлса-ю шу биргина қасида қолса, ундаги маъно ва бадиият камолотига кўра, ушбу фан аҳли ундан менинг фазилатларим нечоғлик эканлигини тўла-тўқис билиб оладилар».

Ундаги матлаъ машҳурдирки:

Назм:

Кўси шаҳ холию бонги ғулғулаш дарди сар аст,
Ҳар ки қонеъ шуд ба хушқу тар, шаҳи баҳру бар аст.

Мазмуни: Шоҳ довулининг ичи бўшу ғулғуласи – гумбур-гумбури бош оғриғидир. Хўлу қуруққа қаноат қилган киши ер юзининг подшоҳидир.

Бу шеърга Ҳазрати Маҳдумий Нуран (Абдураҳмон Жомий) жавоб ёзганлар ва номини «Лужжат ул-асрор» (Сирлар теранликлари) деб қўйганлар, унинг матлаи:

Байт:

Кунгури айвони шаҳ к-аз кохи Кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон к-аш ба девори ҳисори дин дар аст.

Мазмуни: Шоҳ қасрининг кунгираси Зуҳал (Сатурн) сайёраси маконидан юксак бўлса-да, дин кўрғони деворидаги раҳналарни ўшандан деб билгин.

Мисраларидирки, агар у «Дарёи аброр» (Пок улуглар дарёси)дир, бу қасида баҳор булутидирки, мартабада аввалгидан баландроқ ва баҳра беришда ундан фойдалироқдир. Буниси олдингисининг устига соя солади ва бошига гавҳарлар ҳам соча олади.

Мен фақир иккала бузрукворнинг юксак мартабаларига муҳтожлик ва тиланчилик юзасидан ўша қасидаларга татаббуъ қилганман ва номини «Тухфат ул-афкор» (Фикрлар туҳфаси) деб қўйганман. Унинг илк икки мисраси ушбуди:

Байт:

Оташин лаъле ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Мазмуни: Подшоҳлар тожининг зийнати бўлган оловранг лаъл уларнинг бошларидаги хом хаёлларни пиширувчи чўғдир.

Қасидамга кўплаб маънолар ёғилувчи сўз ва муқаддас иборалар жойлаганманки, бу соҳа сўзшунос моҳирлари унга тан берганлар. Ҳар бир шоир бу машҳур қасидаларга жавоб ёзишга тараддуд қилса, ҳазрат Маҳдумий Нуран Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» номли китобиниким, уни ҳаёт баҳористони ва нажот ажойибхонаси деса бўлгуликдир, ушбу матлаъ ҳақида ёзгандирлар ва далил-ҳужжат юзасидан таърифини айтиб қўйганлар: «Бу – давлат белгисини осмон тоқиға тақса арзийди ва саодат маржонини Муштарий бўйнига осса ўринлидир, чунки у фахру ифтихор боисидир».

Ҳар бир шоир бу машҳур қасидаларга жавоб ёзишга тараддуд қилса, ўша Маҳдумий китобларини олсин ва пайтини топиб унга назар солсин ва билсинки, мен бу хусусда нима деган бўлсам озайтириб айтганимга шохид бўлади.

Табдил этувчи
филология фанлари номзоди
Ваҳоб РАҲМОНОВ
(Давоми бор.)

Зулхумор ХОЛМАНОВА,
филология фанлари доктори,
Ўзбекистон Миллий университети профессори

ЁЗУВ ВА УНИНГ ТАРИХИ

Аннотация. Мазкур мақолада ўзбек ёзувининг тарихи, ривожланиш босқичлари ҳақида маълумот берилган. Ўзбек тилининг сугд, урхун-енисей, араб, уйғур ёзувларига умумий тавсиф берилган.

Ўзбек тилининг анъанавий ёзувлари (алфавитлари) назарий-амалий жиҳатдан таҳлил қилинган. Араб ёзуви асосидаги эски ўзбек алифбосига ўтиш даврининг умумий хусусиятлари ёритилган.

Калим сўзлар: ёзув, ёзув тарихи, имло, урхун-енисей, араб, лотин ва кирилл ёзувлари.

Аннотация. В статье приведена история развития узбекской письменности. Дан обций обзор алфавитов узбекского языка на основе согдийской, орхон-енисейской, арабской и уйгурской письменностей.

Также проанализированы теоретические и практические особенности традиционного письма (алфавита) узбекского языка. На основе арабской письменности отражены основные особенности перехода в период на староузбекский алфавит.

Ключевые слова: письменность, история письменности, орфография, орхон-енисейская письменность, арабская письменность, латиница, кириллица.

Annotation. This article shows the history of Uzbek script evolution. It provides with an overview of the alphabets of the Uzbek language based on Sogdian, Orkhon-Yenisey, Arabic and Uyghur scripts.

It also analyzes the theoretical and practical features of the traditional letter (alphabet) of the Uzbek language, as well as discusses the general features of the transition period to the old Uzbek alphabet based on the Arabic script.

Key words: script, script history, orthography, Orkhon-Yenisey, Latin and Cyrillic scripts.

Ёзув нутқни маълум шакллар орқали ифодалаш воситасидир. Ёзув ижтимоий эҳтиёж асосида кишилик тарихининг муайян даврида пайдо бўлган ва жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда мукамаллаша борган. У жамиятнинг энг катта маданий ютуқлардан бири ҳисобланади. Ёзувнинг келиб чиқиши ва тараққиёти жамият тараққиёти билан, маданият даражаси, сиёсий-ҳуқуқий, эстетик туйғуларни қайд қилиш ҳамда кейинги даврга қолдириш эҳтиёжи билан белгиланади.

Ёзув, умуман, имло ўз ривожланиш тарихига эга. Унинг дастлабки кўринишлари бўлган пиктографик, идеографик, иероглифик алифболардан кейин ёзувнинг янги босқичи – *фонографик* – *товуш асосидаги* ёзувга, аввало, айрим бўғинларни, кейинроқ айрим товушларни бирор белги билан ифодалаш усулига ўтилди. Фонетик ёзувнинг келиб чиқиши қадимги Финикия ёзуви билан боғлиқ.

Халқлар фонетик ёзувнинг турли – лотин, арман, грузин, славян, араб ёзуви кўринишларини яратган. Қадимги ёзувлар тош, суяк, ёғоч, камиш каби қаттиқ жисмларга, кейинчалик пергамент ва қоғозга акс эттирилган. Ёзувлар ўнгдан чапга, чапдан ўнгга ёки юқоридан пастга қараб ўқилиши мумкин бўлган.

“Тил ва ёзувнинг ўзаро алоқадорлигини тадқиқ қилиш тилшунослик фанининг муҳим назарий муаммоси ҳисобланиб, ҳозирги тилшуносликда товушларни, тилнинг фонологик системасини ўрганувчи “Фонетика ва фонология” ҳамда ёзув, алфавитларнинг турли кўринишлари, ёзув тарихи масалалари билан шуғулланувчи “Грамматология” ёки “График лингвистика” деб номланадиган икки лингвистик йўналиш ажралиб чиқди”.

Дунёда 5000дан ортиқ тил мавжуд бўлиб, бу тилларнинг барчаси ҳам ўз ёзувига эга эмас. Кўпгина тиллар ифодаси сифатида бир неча ёзув кўринишларидан фойдаланилади. Ёзувнинг ўзгариши жамият тараққиётига турли даражада таъсир кўрсатиб, объектив ва субъектив омиллар билан белгиланади.

Ўрта Осиёда энг қадимги даврларда яшаган қабилалар, уларнинг маданий ҳаёти, тили, ёзуви ҳақидаги маълумотлар грек, эрон, хитой тарихчилари асарлари, тошларда битилган матнлар орқали етиб келган.

Турк хоқонлигининг Буюк ипак йўлида жойлашгани, бир томондан, туркий халқларни илғор маданий анъаналар билан таништирган бўлса, иккинчи томондан, турли халқларнинг маданий жиҳатдан яқинлашувида асосий во-

сита сифатида хизмат қилди. Ана шу маданият анъаналарининг муҳим қирраси Марказий Осиё халқларининг ёзув маданиятидир. Марказий Осиё худудлари қадимдан жаҳон ёзув маданияти тарихида ўзига хос маърифий марказ сифатида қараб келинган. Марказий Осиё халқлари Узок Шарқнинг иероглиф ёзувлари изидан бормай, ёзувнинг юксак босқичига хос алифболи, яъни ҳар бир шартли ҳарф белгиси инсон нутқининг айрим олинган товуш бирлигини ифода этадиган фонетик ёзув усулини танлади. Фонетик ёзув ҳар қандай ёзувнинг ибтидоий турларидан тараққиёт махсули сифатида ажралиб туради. Бу ёзув йўлини танлаш ажодларимизнинг инсон нутқини илмий ва амалий жиҳатдан чуқур тушунганликларидан, юксак даражадаги филологик билимларидан далолат беради.

Клинопис, миср ва семит ёзувлари қадимги Яқин Шарқнинг дастлабки, асосий ёзувлари сифатида қаралган. Эрамиздан аввалги VI – IV асрларда Ўрта Осиёнинг Эронга яқин худудларида расмий ёзув сифатида клинопис, яъни мих ёзуви қўлланган.

Семит ёзуви нафақат ҳинд ёзуви, балки Марказий Осиёда кенг ёйилган оромий ёзувигамас асос бўлди. Оромий ёзувидан, асосан, форсларнинг идора ҳужжатларини ёзишда фойдаланилган. Айрим жойларда халқаро дипломатик муносабатларда оромий ёзуви қўлланган. Оромий ёзуви клинописга қараганда содда ва қулайроқ эди.

Турли ёдгорликларда қайд этилишича, эрамиздан олдинги III – I асрларда оромий ёзуви билан бир қаторда юнон ва карошта ёзувлари ҳам ишлатилган.

XVII аср охирлари ва XVIII аср бошларида Шарқий Туркистон қазилмалари орқали бир қатор турли (диний-мистик) йўналишдаги ёзув намуналари топишган. Айрим рўзғор буюмларида тохар ёзуви, бу ёзув асосида шакллانган пахлавий ёзувигамас оид намуналар маълум бўлди.

1956 йилда мўғул археолоғи Дорж Сурен Мўғулистондаги Архангай аймағига қарашли Буғут қишлоғи яқинида катта тошлавҳага битилган қабр битигини топди. Мўғул олими Б.Ринчен бу лавҳадаги ёзувни уйғурча деб тахмин қилди. Лекин Дорж Сурен юборган фотонусхалар, кейинчалик С.Кляшторний томонидан кўчирилган нусхалар асосида В.А. Лившиц *буғут* ёзувининг сугдча эканлигини асослади.

Сугдлар ва турклар ўртасидаги алоқалар VI асрдан бошланган, дейилади. Лекин Буғут битиктоши турк-сугд муносабатлари янада қадимроқ эканини кўрсатади. Сугд ёзуви

намуналари, асосан, хужжатлар матнида сақланиб қолган ва тахминан VI асргача давом этди.

II аср охири III аср бошларида Хоразм шоҳи томонидан хоразм ёзувида пуллар зарб этилган. Хоразм шоҳи тамғасида хоразм ёзувидаги битиклар акс этган. Бу ёзув Ўрта Осиёда анча кенг тарқалган бўлиб, оромий ёзувига яқин эди.

Ҳозирги фан қадимги туркий дунёда ёзув тарихини Иссиқ кўрғонидан топилган қумуш идиш сиртига ўйиб туширилган битикдан бошламоқда. Бу ноёб буюм 1974 йилда Алмати яқинида қазиб олинган қадимги сак зодағони қабридан топилган эди. “Иссиқ ёзув” номини олган бу хат турининг сопол парчаларида қолган намуналари Ўзбекистон жануби (Сурхондарё вилояти)даги бир қатор археологик ёдгорликлардан ҳам топилди. 1950 йилларда Афғонистонда иш олиб борган француз-афғон археологик экспедицияси ҳам қоялар сиртидаги график шакллари “иссиқ ёзув” билан бир хил ёзувларга дуч келган. Бу шуни кўрсатадики, “иссиқ ёзув” номли қадимги туркий алифбо милоддан аввалги IV – III асрлардан бошлаб мелодий II – III асарларга қадар улкан ҳудудларда тарқалган. “Иссиқ ёзув” мелодий VI – VII асрларда юзага келган қадимги туркий (урхун-энасой) алифбосига асос бўлган, дейиш мумкин.

“Иссиқ ёзув” ва унга ўхшаш Ўзбекистоннинг жанубидан, Афғонистоннинг Дашти Новур деган жойидан топилган ёзувлар илмий жиҳатдан етарлича талқин қилинган эмас.

V – VIII асрлар давомида туркий халқлар урхун-энасой ёзувидан кенг фойдаланган.

Энг қадимги ёзувларни, шу ёзувларда битилган эски обидаларни ўрганиш, асосан, 1982 йилда ЎзФА Қўлёзмалар институти ходимлари томонидан бошланган эди. Биринчи навбатда, ўтмишда кенг ёйилган суғд, кўк турк (урхун-енисей, рун), эски уйғур ёзувлари ва уларда битилган ёдгорликлар манбашунослик ва филологик аспектда ўрганила бошлади.

Ёзув ўзгариши туркий тиллар таракқиёти давомида ҳам кузатишга жараён ҳисобланади. Туркий тиллар тарихида ёзувнинг ўзгариши ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан белгиланади.

Ҳар бир тилнинг бир неча асрлар давомида шаклланган фонетик тизими қатор тил хусусиятларини ўзида намоён этади. Алфавит, график белгилар тизими, ёзув аънана-сиёса нолисоний омиллар таъсирида сезиларли даражада ўзгаради. Туркий тиллар алфавити кейинги 75–80 йилнинг ўзидаёқ уч марта ўзгаришга учради.

XX аср бошларида туркий тилларда ёзув масаласига алоҳида эътибор қаратилди. 1926 йилда Бокуда бўлиб ўтган туркологларнинг I-қурултойида туркий халқлар ёзувини араб графикасидан янги алифбога ўтказиш масаласи кўрилди ва янги ёзувдаги имло қоидалари ишлаб чиқилди.

Туркий тилларда ёзув ўзгариши ижтимоий-сиёсий жараён билан боғлиқ ҳолда амалга оширилди. Бир қатор туркий тилларда қадимги ёзув кўринишидан араб ёзувига ўтилди. Жумладан, ўзбеклар каби татарлар ҳам араб алифбосидан фойдаланган.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи қадимда турли ёзувлардан фойдаланиб келган. Ўзбек ёзувлари тарихида амалда ишлатиб келинган асосий ёзув тизимини фонографик, яъни товуш ёзуви, харфий ёзув ёки алфавит ташкил этган. Ўзбек халқи ўтмишда Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари сингари оромий, юнон, карошта, суғд, хоразм, кушан, эфталит, пахлавий, сурия, ҳинд, урхун (руник), уйғур, араб ёзувларидан фойдаланган.

Ўзбек ёзуви тарихи асосида унинг қуйидаги типларини ажратиш мумкин:

- 1) энг қадимги ёзувлар: суғд, урхун-енисей, уйғур ёзувлари асосидаги ўзбек алифбоси;
- 2) араб графикаси асосидаги ўзбек алифбоси;
- 3) илк (дастлабки) лотин алифбоси;
- 4) кирилл ёзуви асосидаги ўзбек алифбоси;
- 5) лотин ёзуви асосидаги янги ўзбек алифбоси.

Энг қадимги ёзувлар. Ўрта Осиёдаги энг қадимги ёдгорликлар, асосан, руник, уйғур, суғд, моний ва брахма ёзувларида битилган. Улар тошларга (масалан, урхун-енисей битиклари), терига ёки махсус қоғозга (Турфонда топилган ёдгорликлар) ёзиб қолдирилган. Барча ёдгорликлар турк ва уйғур хоқонлиги даврида яратилган.

Уйғур ёзуви. Урхун-енисей ёзувидан кейинроқ вужудга келган уйғур ёзувида турли хужжатлар билан бирга манихейлик (монийлик) дини китоблари сақланиб қолган.

VI – VII асрлардан бошлаб туркий халқлар ва мўғуллар уйғур алифбосидан кенг фойдалана бошлаган. Чингизхон ҳукмронлиги даврида давлат бошқаруви идораларида уйғур тили ва ёзувида иш юритилган.

XIV – XV асрларда яратилган “Бахтиёрнома”, “Меъроҷнома”, “Тазкирайи авлиё” каби асарлар уйғур ёзувида кўчирилган. 1469 йилда тузилган Умаршайх ёрлиғи ҳам уйғур ёзувида битилган.

Қадимги уйғур ёзувининг амалда бўлиши айрим ёзма адабий тилларга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Масалан, қадимги уйғур тилига хос бўлган бир қатор морфологик, лексик, фонетик хусусиятлар Навоий давригача бўлган, деярли, барча ёдгорликларда кузатилади.

Уйғур ёзуви XVI асргача араб ёзуви билан бирга қўлланиб келган.

Араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзуви (VIII асрдан 1929 йилгача).

VIII аср бошларида Ўрта Осиёда арабларнинг таъсири кучайиши асосида маҳаллий аҳоли хаёт тарзида ҳам турли ўзгаришлар юз берди. Бу даврда маҳаллий ёзувлар ўрнига араб ёзуви қўлланила бошлади. Бу ҳақда Абурайхон Беруний шундай ёзади: “Қутайба хоразм ёзувини билган. Хоразм афсоналарини сақлаган кишиларни, уларнинг орасида бўлган олимларнинг ҳаммасини турли йўللар билан таъкиб остига олди ва йўқ қилиб юборди”.

Халифалик ҳукмрон ҳудудларда араб тили бирмунча вақт давлат тили бўлиб, маданий хаётда муҳим ўрин тутди. Олимларнинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги ривожланиши араб тилининг халқаро тил даражасига кўтарилишини таъминлади. Бир вақтлар Европа мамлакатларида лотин тили илм-фан соҳасида халқаро тил бўлгани каби араб тили ҳам Шарқ мамлакатларида илм-фан соҳасидаги халқаро тилга айланди ва бу ёзувнинг кенг ёйилишига замин яратди.

Араб ёзувининг кенг тарқалиши, қадимги маҳаллий ёзувларнинг таъқиқ қилинишига қарамай, теурийлар даврида қадимги ёзувларда битилган матнларни ўқий оладиган мутахассислар тарбиялашга ҳам эътибор берилган. Бу давр хужжатларида уйғур ёзувидаги манба ва матнлар ҳам учрайди.

Илк лотин алифбоси 1930–1939 йилларда Ўзбекистонда амалда бўлди.

Кирилл ёзуви асосида ўзбек алифбосига эса 1940 йилдан ўтилган ва унда амалдаги рус графикасига ўзбек тилига хос **й, қ, з, ҳ** харфлар киритилган.

Лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбоси. Ўзбекистон истиқлолга эришгач, 1993 йил 2-сентябрда “Лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосига ўтиш тўғрисида”ги махсус Қонун қабул қилинди ва уни такомиллаштириш борасида салмоқли ишлар амалга оширилди.

Ҳозирда мамлакат ҳаётининг кенг жабҳасида бу ёзув амал қилмоқда. Лотин ёзувиға тўлиқ ўтиш босқичма-босқич амалға оширилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1976.
2. Ш. Шоабдурахмонов. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўқитувчи, 1980.
3. Т.А. Амирова. Функциональная взаимосвязь письменно-го и звукогo языка. М.: Наука, 1985.
4. Н. Раҳмонов. Қадимги туркий тил. Т.: Ўқитувчи, 1989.
5. Р. Жуманиёзов. Эски ўзбек ёзуви. Т.: Ўқитувчи, 1989.
6. Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг янги алифбоси ва имлоси. Т.: Университет, 2002.
7. Ф. Исҳоқов. Эски ўзбек тили ва ёзуви. Т.: Ўқитувчи, 1995.

Хулоса қилиб айтганда, ёзув ҳар бир миллатнинг неча минг йиллик тарихи, маданиятини кўрсатиб турувчи маънавий кадриятдир.

8. Ж. Мухторов, Ў. Санакулов. Ўзбек адабий тили тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1995.
9. З. Ҳамидов. Эски ўзбек тили ва ёзуви (қўлланма). Т., 2002.
10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Шарқ, 2002. 32-бет.
11. М. Исҳоқов, Қ. Содиков, Қ. Омонов. Мангу битиглар. Т., 2009.
12. Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Т.: Мумтоз сўз, 2011.

Мархабо ИСАЕВА,

Ўзбекистон Миллий университети катта илмий ходими

ҲАРАКАТ-ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Мақолада Тоғай Мурод қиссаларида қўлланилган баъзи ҳаракат-ҳолат феълларининг лексик-семантик ва гендер хусусиятларига кўра турлари, жинсда фарқланувчи ёки муштарак қўлланувчи маънавий гуруҳлари таҳлил қилинган. Бунда ҳаракат-ҳолат феълларининг қайси услубда фаол қўлланилганлиги масаласига диққат қаратилган.

Калим сўзлар: ҳаракат феъллари, жинсда хосланиш, эркак жинсига хосланиш, аёл жинсига хосланиш, жинсда муштараклик, жинсда фарқлиқ, ибора типидаги феъл.

Тоғай Мурод асарлари тили ва услуби масаласи тилшуносларни доимо кизиқтириб келади. Айниқса, адиб ўз қиссалари билан ўзбек адабиётида бу жанрнинг ривожига муносиб ҳиссасини қўша олди. Тоғай Мурод асарлари матнида учрайдиган диалектизмлар, такрорлар, жумлаларнинг қисқа ва лўндалиги, ибора, халқ мақол ва маталларига бойлиги унинг ўзига хос ёзиш услуби борлигини кўрсатади. Адиб қиссаларидаги сўзларни гендер хусусиятлари ҳали етарлича тадқиқ қилинмаган. Ушбу мақолада Т.Муроднинг “Юлдузлар мангу ёнади”, “От кишнаган оқдом”, “Ойдинда юрган одамлар” ва “Момо Ер қўшиғи” каби қиссаларида қўлланилган баъзи ҳаракат ва ҳолат феълларининг гендер хусусиятлари таҳлил қилинади.

Тоғай Мурод қиссаларида қўлланган ҳаракат ва ҳолат феълларини гендер нуктаи назаридан қуйидаги турларга ажратиш таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади:

– эркак жинси учун хосланган ҳаракат-ҳолат феъллари;

– аёл жинси учун хосланган ҳаракат-ҳолат феъллари;

– ҳар икки жинс учун муштарак бўлган ҳаракат-ҳолат феъллари.

Қиссалар матнида фақат эркак жинси учун қўлланган ва асосан эркаклар нутқида ифодаланган ҳаракат ва ҳолат феълларини қуйидаги семантик гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Жисмоний фаолият феъллари:

Орини олмоқ: Мен Исмоил полвондан *оримни олмоқчи* эдим. Кураш билан боғлиқ мазкур ибора фақат эркак жинси учун хосланган. Мазкур фразема бошқа бадиий матн-

Аннотация. В статье анализируются проблемы, лексико-семантических и гендерных особенностей некоторых глаголов движения в семантических группах, в гендерном аспекте и их различия и общие стороны, активное использование глаголов движения в различных стилях в повестях Тоғай Мурода.

Ключевая слова: глаголы движения, соответствие полов, соответствие мужскому полу, соответствие женскому полу, гендерное равенство, гендерные различия, глагол фразеологического типа.

Annotation. The article analyzes the problems of lexico-semantic and gender peculiarities of some action verbs in semantic groups, in gender aspect, their distinctions and general sides, and active use of action verbs in various styles in Toғay Murod's stories.

Key words: action verbs, gender peculiarities, feminine gender peculiarities, masculine gender peculiarities, gender equality, genders differences, phrasal types of verbs.

ларда, изоҳли ёки фразеологик луғатларда кузатилмади. Бу эса Тоғай Мурод тилининг ўзига хослигини кўрсатади. **Синоними:** **орият талашмоқ** – ор-номус талашмоқ, ўз иззати нафсини химоя қилмоқ, обрўни қўлдан бермаслик, ўз обрўйига доғ туширмаслик учун курашмоқ.

Номардлик қилмоқ: – Карим полвон қўл чилга олиб *номардлик қилди!* Мард эмас (эркак кишига нисбатан қўлланилади). **Синоними:** **пасткашлиқ қилмоқ, кўрқоқлик қилмоқ, антоними:** **жасорат кўрсатмоқ.**

Елкаси ер кўрмоқ: Полвон номини олгандан буён биринчи марта *елкаси ер кўрди!* Курашда қўлланувчи иборалардан бири, бошқа матнларда ва луғатларда келтирилмаган; **синоними:** **елкаси ерга тегмоқ; антоними:** **елкаси ерга тегмаган,** жинсда фақат эркакка хосликни билдиради.

Ерпарчин қилмоқ: Ундайчикин наҳс раисни *ерпарчин қиламан!* Шевага хосланган, адабий нутқда кам қўлланилади, асосан, Тоғай Мурод ва Саид Аҳмад асарларида кўп қўлланилган, жинсда хосланган. **Синоними:** **ер билан яксон қилмоқ, ер билан битта қилмоқ.**

Чил бермоқ: Бўри Полвон Исмоил Полвон ёқасидан ушлаб, ичидан *чил берди.* Фақат ўзбек курашида учрайдиган усуллардан бири, ўз маъносида қўлланган; бошқа матнларда, фразеологик ёки изоҳли луғатларда ифодаси берилмаган, жинсда хосланмаган, ammo мазкур матнда эркак кишига нисбатан қўлланилган.

Чалқайрамон ташламоқ: Э, қўйинг-э, полвон бова, *чалқайрамон ташлади-ю!* Асосан спортнинг кураш турида ишлатиладиган феълли ибора. Курашда “*рақибни белгилан-*

ган ҳудуддан ташқарига йиқитиши” маъносини ифодалаш учун ишлатилади. Эркак кишига нисбатан қўлланишга хосланган.

Уччога олмоқ: Чап қўли билан ўнг тирсагидан ўраб ушлади-да, *уччога олди*. **Уча шв.** Елка, елканинг орқа томони. Полвонлар нутқига хос ҳаракат феъли бўлиб, *уча* лексемаси асосида шаклланган, елканинг орқа томонидан ушлаб кўтариш ҳаракатини ифодалаш учун ишлатилган.

Уюрдаги айғирдай бўп юрмоқ: Ана, ферма мудиримиз бор, *уюрдаги айғирдай бўп юрибди...* **Айғир** 1 Умуман, эркак от. Нутқда эркак жинси учун хосланган фразема.

Ўктам келмоқ: Борди-ю, уч мартасида-да ўғлинг *ўктам келса...* унда, на илож... **Ўктам** 1 Бошқаларга ўз таъсирини, сўзини ўтказадиган; шижоатли, ўткир. Бу ўринда *ўктам* лексемаси асосида янги маъноли феъл ибора хосил қилинган бўлиб, “*енгмоқ, зафар кучмоқ*” маъносини ифодалаган. Матндаги маънодошлик қатори: *голиб бўлмоқ, ракиби енгмоқ*.

Галагов ҳайдамоқ: Хирмончи чоллар Бўрига *галагов ҳайдаттирмади*. Гала – тўда, пода; гов – сигир. Матнда “*ҳўкизларни матаб хирмон янчиши*” тарзида изоҳланган. Бундай оғир жисмоний фаолиятни фақат эркаклар бажариб келган. Шу боис *галагов ҳайдамоқ* иборасини нутқда эркак жинси учун ҳам қўлланади, дейиш мумкин.

Талабгор бўлмоқ: Бўри полвонга *талабгор бўлди*. Курашда ракибини даврага чорлаш, жангга тайёрлик муносабатини ифодаласа, ҳаётда эса бирор йигитнинг кизга уйланиш мақсадини ифодалаш учун ҳам ишлатилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам бу ҳаракат бажарувчиси эркак жинсига мансуб бўлади. Юқорида *талабгор бўлмоқ* феълнинг кураш жараёнида ишлатиладиган семаси акс этган.

2. Турмуш қуриш билан боғлиқ ҳаракат-ҳолат феъллари:

Кўз остига олмоқ: Бўри полвон ана шу кизни *кўз остига олди*. Мазкур ибора ҳаракат бажарувчи субъектнинг объектга нисбатан уйланиш мақсадини ифодалаган, жинсда фақат эркакка хос. Оғзаки сўзлашув услубида фаол қўлланиладиган фразема.

Кўнгли кетмоқ: Ошна, Тиловбердининг онасига-да *кўнглим кетиб* уйландим. Ибора, кўчма маънода қўлланилган; **севмоқ, ёқтирмоқ** феъллари ва **кўнгли кўймоқ, кўнгли бермоқ** иборалари билан маънодош. Оғзаки сўзлашувда, асосан, эркаклар нутқда фаол қўлланилади, аммо жинсда хосланмаган, ҳар икки жинс учун умумий қўлланилади.

Қайлиқ танламоқ: Бўйдоқлар даврага ўғринча қараб, *қайлиқ танлади*. Матнда ҳаракат бажарувчиси, яъни эга ўрнида *бўйдоқ* лексемаси ишлатилган. Шу боис айна нутқий вазиятда эркак кишига нисбатан қўлланган.

Совчи кўймоқ: Шу кизга *совчи кўйдим!* **Совчи** – уйланувчи йигит томонидан бирор хонадоннинг вояга етган кизини кўриш ва уни келин қилиб беришга киз томон розилигини сўраш учун вакил қилинган киши. Бу ибора фақат эркак кишига нисбатан қўлланиш учун хосланган.

Одам кўймоқ: Фавқулудда Насим Момақизга... *одам кўйдим*. Сўзлашув услубига хос бу иборанинг синоними **совчи кўймоқ** бўлиб, жинсда эркакка хосланган.

3. Турмуш тарзи ва унинг бузилиши билан боғлиқ ҳаракат феъллари:

Қўлини ҳалолламоқ: Шойимардон ферма мудир ўғлининг *қўлини ҳалоллади*. Кўчма маънода қўлланилган, сўзлашув нутқига хос; адабий меъёрга хос синоними: *суннат қилмоқ, хатна қилмоқ*; жинсда фақат эркакка хос ҳаракат феъли.

4. Нутқий фаолият феъллари:

Бураб-бураб сўкмоқ: *Бураб-бураб сўкди*. Қаттиқ овозда,

ҳар бир сўзни ажратиб, алоҳида таъкидлаб сўкиш, ҳақорат қилиш маъносини беради. **Синоними:** *бўралаб сўкиш*, жинсда фақат эркак жинси учун хосланган.

Гапнинг эркагини айтмоқ: *Гапнинг эркагини айт*. Ибора, кўчма маънода қўлланилган, бошқа матнларда кузатилмайди, Ўзбек тилининг изоҳли луҳатида **синоними:** *ўгил бола гап* – энг тўғри гап, ҳақиқий гап. **Гапнинг эркаги** иборасининг жинсда зид муносабатга киришган варианты **гапнинг онаси**. Ҳар икки фразема жинсда қарама-қарши муносабатга киришса-да, семантик хусусиятларига кўра ўхшаш, иккаласи бир хил маънони, яъни “*гапнинг нўстқалласини айтмоқ*”, “*гапнинг ҳақиқатини айтмоқ*” семасини ифодалайди.

Тоғай Мурод қиссаларида фақат аёл жинси учун қўлланивчи ҳаракат-ҳолат феълларини ҳам кузатиш мумкин:

1. Жисмоний фаолият феъллари:

Кўғирчоқ ўйнамоқ: кизалоқлар *кўғирчоқ-кўғирчоқ ўйнади*. Ёш қизларга хос ҳаракат феъли, оғзаки сўзлашув нутқиди кўп қўлланилади.

Урчуқ йиғирмоқ: Тошларга чўнкайиб ўтирмиш момолар *урчуқ йиғирди*. Қадимги тўқимачилик саноатида аёллар ва ёш болалар қўл меҳнати асосида бажарилган ип йиғириш, пишитиш ишлари. Жинсда аёлга хосланган ҳаракатни ифодалайди.

Қўли косов, сочи сунурги бўлмоқ: *Қўлини косов қилади, сочини сунурги қилади!* Гапдаги *косов, соч* ва *сунурги* лексемалари иборанинг семантик қуршовида аёл жинсига хослашини ифодалаган.

Момочи бўлмоқ: Хумор холамиз ўғлимизга *момочи бўлди!* Шевага хос шакл бўлиб, адабий шакли *доя бўлмоқ, доялик қилмоқ*. Қадимда туғруқ жараёнида фақат аёл кишилар иштирок этишган, ана шу жараён билан боғлиқ ҳаракатни ифодалаган. Жинсда аёлга хосликни билдиради.

Жойи чиқмоқ: *Жойи чиқиб турибди*, хўп дея бер. Сўзлашув нутқиди фаол қўлланилувчи ибора бўлиб, маънодоши *тенги чиқмоқ, тенгини топмоқ* ва х.к. Нутқда фақат аёлларга нисбатан қўлланивчи ибора.

Бошига бахт қуши қўнмоқ: Синглиннинг *бошига бахт қуши қўниб турибди*. Турмуш қуриш билан боғлиқ иборалардан бири бўлиб, нутқда асосан аёл жинси, баъзан эркак кишига нисбатан қўлланилади, бадий услубга хосланган шакл.

2. Ҳолат феъллари одатда нарса ёки шахсларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини ифодалайди. Қиссалар матнида фақат аёл жинси учун хосланган қуйидаги ҳолат феъллари кузатилди: **Ҳаёланмоқ:** Қиз рўмоли билан юзини яширди, киз *ҳаёланди*. **Уялмоқ:** Оймома онамиз *уялди*. Юзларини яширди. **Орланмоқ:** Кенжа жиянига қатик ялагиб ўтирмиш Оймомо янгасидан *орланди*. Бу ҳолат феъллари ўзаро маънодошлик қаторини хосил қилади: *ҳаёланмоқ – уялмоқ – орланмоқ*.

Тоғай Мурод қиссалари матнида ҳар икки жинс учун муштарак қўлланивчи ҳаракат-ҳолат феъллари қатта гуруҳни ташкил қилади. Қуйида баъзи ҳаракат-ҳолат феълларини кўрсатиб ўтамиз.

Инсоннинг ёш даражасини бевосита ифодаловчи, ёш даражасига кўра бир поғонадан иккинчи поғонага ўсганликни ифодаловчи ҳаракат феъли **балоғатга етмоқ** орқали ифодаланган: Бўри полвон энди орзу билан овунди: ўгли Тиловберди **балоғатга етпти...** **Балоғатга етмоқ** феъли жинсда умумий қўлланивчи лексема бўлиб, **синоними:** *бўйга етмоқ, етилмоқ*.

Турмуш қуриш билан боғлиқ ҳаракат феъллари доирасига кирувчи **бир ёстиққа бош қўймоқ** фраземаси ҳам ҳар икки жинс учун муштарак қўлланади: Яхшими-ёмонми,

бир ёстиққа бош қўйиб эдингизлар. Бундай ҳаракат феъллари гуруҳига кирувчи **кўнги**л қўймоқ ва **кўнги**л олиб, **кўнги**л бермоқ ибораларини ҳам киссалар матнида кузатиш мумкин: Бир кизга, ким бўлса-да, бир кизга **кўнги**л қўйибди!

Хуллас, Тоғай Мурод киссаларида қўлланган ҳаракат-ҳолат феълларининг катта қисми адабий нутқда кам қўлланилади. Айниқса, “Юлдузлар мангу ёнади” киссаси матнида фақат ўзбек миллий курашида қўлланилувчи

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Тоғай Мурод. Танланган асарлар, 1-жилд. Т.: Шарқ, 2008.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, А.Мадвалиев таҳрири остида. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
3. А. Қодирий. Обид кетмон. Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1959.

Иқболлой АДIZОВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти,
филология фанлари номзоди

БОБУР РУБОЙЛАРИДА БАДИЙ МАҲОРАТ

Аннотация. Бобур ижодидаги энг фаол лирик жанр рубойдир. Мазкур мақолада шоирнинг рубойнависликдаги ўзига хослиги ва маҳорати ёритилган.

Калим сўзлар: рубой, тазод, байт, ирфон, композиция.

Аннотация. Рубаи один из самых распространенных лирических жанров в творчестве Бобура. В статье освещены мастерство и самобытность поэта в создании рубаи.

Ключевые слова: рубаи, антитеза, байт, познание, композиция.

Annotation. Rubai is one of the most active lyrical genres in Babur's work. The article shows the mastership and originality of the poet in the creation of rubais.

Key words: rubai, antithesis, beit (couplet), cognition (irfan), composition.

“Бобур ботирлигининг чеки йўқ, унинг бутун ҳаёти жасорат намуналари билан тўлиб-тошиб ётибди”, деган эди рус шарқшуноси Н.Веселовский. Ҳақиқатан ҳам Бобур шахси инсон матонатига қўйилган жонли ҳайкал. У ҳаётнинг барча машаққатларини чеккан инсон. Ўз яқинларининг хиёнати, Ватандан жудолик, жангу жадаллар изтироби, адолатсизликлар заҳмати, мулксизлик ранжу меҳнати. Бундай дарду ғамларни енгиб ўтиш учун ақлан ва руҳан комил инсон бўлиш лозим.

Бобурнинг рубой жанридаги асарларида бошқа жанрлардагига нисбатан муаллифнинг кечинмалари, ўй-хаёллари, дарду армонлари, изтироблари яққолроқ ифодаланади. Уларни ўқир эканмиз, шоир шахсияти, унинг дунёкараши, кифёси, олам ва одамга муносабати борасида аниқ тасаввурга эга бўла борамиз.

Ёлғизлик, ёлғизланиш кўнгилга хос. Инсоннинг вужуди ёлғиз бўлмайди. У ҳар доим атрофидаги жараён, ҳаракатдаги мавжудот билан алоқада, кўнгилининг иши қийин. Унинг дунёси ўзгача. Ўз тугёнларига ҳамоҳанг туйғулар уммони ни излагани излаган. Бу йўл машаққатли. Баъзан тўфонлар зарбидан озор топса, баъзан ёлғизлик ва гурбат шаробидан сархуш ҳолатга тушади. Биз Бобур рубойларида шоир кўнгилининг ана шундай турфа эврилишларини, жилваларини кўрамиз:

Гурбат туги ёпқон рухи зардимниму дей,

Ё ҳажр чиқарган охи сардимниму дей.

Ҳолинг недурур, билурмусен дардимни,

Ҳолингни сўрайму, йўқса дардимниму дей.

Мазкур рубойда Бобур ўз дарду армонлари тасвири орқали умумбашарий қимматга эга ғояларни илгари сурган. Дастлабки икки мисрада айрилиқ ва ҳижрон, унинг қилмишлари тасвирланади. Биринчи мисрада ҳажр ва у билан боғлиқ равишда саргайган юз ҳақида сўз боради. Лирик қаҳрамон ҳолати тасвирларида “рухи зард” ибораси асосий омил бўлиб хизмат қилган. У орқали биз юзнинг саргайишига олиб борувчи барча омилларни англаймиз, ҳис қиламиз. Иккинчи мисрадаги “охи сард” – яъни “совуқ ох” ибораси ҳам “рухи зард” иборасининг мантиқий давоми эканлигини англаш қийин эмас.

Бобур ҳам ўз шеърларида, мумтоз адабиётда бўлганидек, фикрларини табиатнинг ноёб ходисалари билан далиллаш

анъанасига амал қилади. Маълумки, кузда совуқ кунларнинг бошланиши нагижасида ўсимликларнинг барглари совуқ уради ва у саргайиб, ҳазонрезги бошланади. Табиатдаги ана шу оддий ва табиий жараёндан Бобур бадиий детал сифатида маҳорат билан фойдаланади. Табиат ва инсон ҳаётини параллел қиёслаб, лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини ўқувчи кўз ўнгида, тасаввурда аниқ ифодалаб бера олади. Бобур шеърларида сарик ранг, ҳазонрезги кўп қўлланилган бадиий восита. Бундай тасвирлар кўп маъноли қамровга эга бўлади. Унда биз ёрдан айрилган ошқ ҳолати, Ватандан йироқдаги шоир руҳий кечинмалари ифодасини англаймиз. Демак, лирик қаҳрамоннинг юзи саргайган. Бунинг сабабчиси ҳижрон туфайли унинг кўнгилидан чиқаётган совуқ ох изгиринлари.

Мазкур байтда айтилмоқчи бўлган шоир фикрларини моҳиятан чуқурлаштирувчи яна иккита сўз бор. Бу – *гурбат* ва *ҳажр* сўзларидир. *Гурбат* луғатларда ғариблик, кимса-сизлик, мусофирлик, ватанидан узокда қолиш, тасаввуф луғатларида асл манбадан, аслиятдан айрилиш, узоклашиш маъноларида изоҳланади.

Ҳажр эса айрилиқ, тасаввуф луғатларида илохийликдан бошқа нарсаларга боғланиш, моддийликка кўнгили маъноларида шархланади.

Демак, лирик қаҳрамон ҳолатини аниқлашимизда шу икки сўз ниҳоятда муҳим. *Гурбат* қаҳрамон юзининг саргайишига, дард чекишига, ҳажр эса унинг умрини ҳазон этишга сабаб бўлган совуқ ох чекишига маҳкум этмоқда. Демак, *гурбат* – *рухи зард*, *ҳажр* – *охи сард* қурилмаси мазкур байтнинг устухонбандини ташкил этади.

Рубойнинг дастлабки байтида лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг ташки манзараси тасвирланган бўлса, охириги байтида унинг ички моҳияти ифодаси борасида фикр юритилади.

Рубойда фикрнинг кимга қаратилгани аниқ айтилмайди. Аммо унинг мазмунидан, муурожаат услубидан ва мумтоз адабиёт анъанасидан келиб чиқиб, дўстга (эй дўст) муурожаат маъносига яратилганини англашимиз мумкин:

Ҳолинг недурур, билурмусен дардимни,

Ҳолинг сўрайму, йўқса дардимниму дей?

Мазкур байтлар замирига умуминсоний муносабатлар борасидаги шоир ўй-фикрлари сингдирилган. Инсоннинг

бир-бирига муносабати масаласига диққат қаратилади. Унинг табиатидаги бепарволик, лоқайдликка қарши шоир кўнглидаги исён ифодасини англаймиз.

Маълумки, ҳижрон билан руҳан ёлғизлик туйғуси ҳамроҳ. Рубойининг биринчи байтида ҳажр ва унинг офатлари ҳақида сўз бора, иккинчи байтда унинг самараси бўлган ёлғизланиш борасида фикр юритилади. Руҳан яккаланган лирик қахрамон кўнглида соғинч туйғуси уйғонади ва у ўзига ҳамсухбат, кўнглини ёзувчи ва ёритувчи ҳамроҳ излай бошлайди. Бундай руҳий жараёни ифодалаш учун шоир мантикий тазоддан фойдаланади. У дўсти ҳолининг қандайлигини билишга ва ўз навбатида аҳолидан сўзлашга эҳтиёж сезади. Қўринадик, биринчи байтда бевосита ғурбат, ҳажр сўзлари орқали лирик қахрамоннинг руҳий вазияти ҳақида хабар берилса, иккинчи байт биринчи байт билан мантикий изчиллик ҳосил қилади. Чунки ҳижрон дўсту ёрлардан айрилишга маҳкум этган, лирик қахрамон бир ҳамдарду ҳамсухбатга муҳтож. Унинг шундай аянчли руҳий ҳолатини шоир *ружужъ санъати* воситасида маҳорат билан ҳеч нарсани сўзламасдан, риторик сўроқлар воситасида тасвирлаб бера олган. Бу ҳол Бобурнинг шоир сифатида сўзга муносабати, уларни қўллашдаги ноёб маҳоратидан дарак беради.

Бобур рубойда қўйилган мавзу ва ғояни фақат сўзлар орқали ифодаламайди. Балки асар композицияси, сўзларнинг жойлашуви ва уларни ташкил этувчи ҳарфлар талаффузига ҳам маъно юклайди.

Жумладан, рубойий ғариблик, айрилиқ, кимсасизлик туйғусини ёритишга қаратилган. Шундан келиб чиқиб, ҳар бир мисра композицияси иккига ажралади. Бу маънода ҳам, талаффуздаги паузада ҳам яққол сезилиб туради:

Ғурбат туги ёпқон *руҳи зардимниму дей?*
Ё ҳажр чиқарган *оҳи сардимниму дей?*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. Асарлар. Уч жилдик. 1-жилд. Т., 1965.
2. Уильям Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. Т., 1995.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Шарқ, 2002.
4. Бобур. Мухтасар. Т.: Фан, 1971.

Ҳолинг недурур,
Ҳолингни сўрайму,

билурмусен дардимни,
йўқса дардимниму дей.

Кўринадик, мисралардаги пауза воситасида ҳам шоир айрилиқ маъносини ифодалайди. Яъни мисранинг 1-қисми билан 2-қисми ўртасидаги бўшлиқ, тўхтама ҳам маълум бадий вазифани бажаради.

Бедард ҳабиб билмади дардимни,
Туфроқча кўрмди руҳи зардимни.
Мендин неча кўнглида губори бўлгай,
Кетдим, муна эмди топмагай гардимни.

Мазкур рубойий гўё олдинги рубойининг давоми сифатида яратилгандек таассурот уйғотади. Биринчи асарда шоир мурожаатга “*билурмусен дардимни*” дейилса, иккинчи асарда тўғридан тўғри “*бедард ҳабиб билмади дардимни*”, дея ўз хулосасини ошқора баён этади. “*Рухи зард*” иборасининг иккинчи мисрада келтирилиши ҳам иккала шеърнинг яратилишида боғлиқлик борлигини кўрсатиб туради.

Иккала рубойда қофия учун деярли бир хил сўзларнинг қўлланилиши ҳам (*зард, дард, сард, гард*) уларнинг яқин кайфият ва руҳий ҳолат маҳсули эканлигидан далолатдир.

Иккала рубойда ҳам шоир муҳим умумбашарий ғояни илгари суради. Инсонни англаш, бир-бирини ғанимат билиш, атрофдаги борлиқни ардоқлай олиш каби туйғулар тасвирини маҳорат билан ифодалайди. Бундай кечинмалар комил инсон ғоясининг бош мезонларидандир. Шу жиҳати билан мазкур рубойлар комил инсон тарбияси учун, бугунги кунда давлатимизнинг бош шиори бўлган юксак маънавий мақомига эришмоқ учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бобур асарларининг барҳаётлиги ва аҳамияти ҳам ана шунда.

Назмия МУҲИТДИНОВА,

Самарқанд давлат университети тадқиқотчиси

НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ МИРҲАСАН САДОИЙ ИЖОДИДА

Аннотация. Мақолада Қўқон адабий муҳитининг йирик вақили Мирҳасан Садой лирикасида Алишер Навоий анъаналарининг давом эттирилиши хусусида сўз юритилади. Ҳар иккала шоир шеърларидаги ғоя, услуб, поэтик образ ва маҳорат масалалари борасидаги яқинлик таҳлил этилади.

Калим сўзлар: *радиф, тазод, мақтаб, ғазал, композиция.*

Мирҳасан Садой Қўқон адабий муҳитининг йирик вақилларидан бири бўлиб, ижодда ўз йўлига эга, замондошлари ва издошлари томонидан эътироф этилган ижодкор бўлган.

Шоир девонидан Шарқ мумтоз шеърятининг ёркин намоёндалари, биринчи навбатда, шеърят мулкнинг султони Мир Алишер Навоий таъсирида пайравлик билан яратилган асарлар кенг ўрин олган. Ушбу мақолада шоирнинг ўзи тартиб берган қўлёзма девони композицион қурилиши ва жанр хусусиятлари хусусида сўз юритамиз.

Маълумки, Навоий ўзидан кейин адабиёт бўстониға кадам қўйган ҳар бир ижодкорни бетимсол бадий ижод маҳсуллари воситасида тарбиялади, таъбини камолга етказди. Бу неъматдан Садойий ҳам, албатта, бебаҳра бўлмаган.

Аннотация. Статья посвящена изучению продолжений традиций Алишера Навои в лирике Мирхасана Садои представителя Кокандской литературной среды. В ней анализируются близость идей, поэтические образы и мастерство в стихотворениях этих поэтов.

Ключевые слова: *радиф, антитеза, макта, ғазель, композиция.*

Annotation. The article is devoted to studying the continuation of Alisher Navoi's traditions in the lyrics of Mirhasan Sadoi, who was the most famous representative of Kokand literary atmosphere. It analyzes similarity of ideas, poetic characters and mastery in the lyrics of these poets.

Key words: *radif, antithesis, makta (last couplet), ghazal, composition.*

Шу боис унинг қатор шеърларида улғу шоир руҳи уфуриб туради. Хусусан, “*ҳануз*” радибли ғазали Навоийнинг худди шу радиф билан ёзилган ғазаллари услубини эслатади. Аввало, ғазал “*оҳ, деб оввора бўлдум, ёр билмайдур ҳануз, дод этарман кимга аҳволимни сўрмайдур ҳануз*”¹ мазмунидаги ёр бепарволигидан шикоят этилувчи матлаб билан бошланади. Сўнг, худди Ҳазрат Навоий шеърятиде бўлган каби, лирик қахрамон кайфияти ифодаси аста-секин авж нуқта сари кўтарила боради:

Дуди оҳим барқ уруб ҳар дам фалакни саҳнида,
*Бул азиз жисмим куюб кул бўлди, кўрмайдур ҳануз*².

Кейинги байтда ошиқнинг ҳижрон дардидан шикояти авжи яна бир парда кўтарилади:

Жон чиқар вақтига етти, термулуб бу кўзларим,
Ул келиб бир дам мани қошимга турмайдур ҳануз.

(1,1016-бет)

Садой Навоий шеърятдаги киноя, кесатик оҳанглари жуда яхши илған ва қуйидаги байтида пайравона акс эттиришга ҳаракат қилган:

Умрини хуш ўтказиб бир неча яхшилар билан,
Биз ёмонни ё магар кўзига илмайду ҳануз.

Навбатдаги байтда ошиқ ёрга очикроқ таъна-дашном қилади, уни одамийлик русмини билмасликда айблайди:

Бир-бирига ҳар киши айлаб тавозийлар адаб,
Одамийлик русмини ё ёр билмайдур ҳануз.

Кейинги байт ғазалининг авж, қулминацион нуқтаси. Мактаъдан олдинги бу байтда шоир ўқувчи тасаввурига бир бадий лавҳа ҳавола этади, ошиқ ва маъшуқа ҳолатини сўз билан чизиб беради:

Эл кўрубдур ошкоро ханжарий хунрезини,
Чиқса жоним, қошки, кўксимга урмайдур ҳануз.

Мактаъ ҳам навоийона услубда ёзилган. Ёр – бағритош, аммо ошиқ ёрга садоқатини намойиш этиш, ўлим туфайли ундан ажралмаслик учун қатли омдан ҳам омон қолади, ёрни ҳайрон қолдиради:

Ёр айтур: “Халқи оламни барин қатл айладим,
Бир мани деб бу, Садой, нега ўлмайдур ҳануз?!”

Алишер Навоийнинг “Тун оқиом келди қулбам сари ул гулрух шитоб айлаб”³ деб бошланган машхур ғазали ҳам шоир учун илҳом манбаи бўлган. У ушбу воқеабанд ғазалга ўхшагма қилиб, назира боғлаган. Садойнинг Навоий ғазалига назираси “Тун оқиом келди қулбамга мани бир дилбари ёлғуз” сўзлари билан бошланади. Унда ёрнинг ошиқ қулбасига файз таратиб кириб келиши, ошиқ қўлини кўксига “лом алиф айлаб”, “марҳабо” деб уни кутиб олиши, ўртадаги савол-жавоблар асносида ошиқнинг вафода собитлиги ихзори навоийона ифода этилади.

Шоирнинг “Вужудим мулкида жонон, ки сан шоҳи жаҳон эрмиш, баробар даргоҳингда бўлса хоҳ яхши ёмон эрмиш” матлаъи билан бошланувчи ғазали ҳам Навоийга пайрав тарзида ёзилган. Халқ оғзаки ижодиёти намуналаридан бўлиш тазодомуз байтлардан таркиб топган Навоийнинг “Эрмиш” радибли ғазалида ирсали масал сифатида келтирилган “Су келтурган ҳамону, кўза синдурган ҳамон эрмиш”⁴ мисраси (яъни “сув келтирган хор-зору, кўза синдурган азиз”) маъносини Садой ўз ғазалининг ҳар байтида илтизом қилади. Ғазал байтларининг биринчи мисраларида бирор ибратомуз фикр баён этилади-да, иккинчи мисраларда “сув келтирган азизу...” мазмунини берувчи хулоса ифода этилади. Яъни:

“Юборсанг ҳар кишина ҳар тараф хизмат учун ногоҳ,
Олиб келган ҳамону, олдуруб келган ҳамон эрмиш;
Нишон урган ҳамону, ёйни синдурган ҳамон эрмиш;
Ки тик турган ҳамону, хоҳ ўлтурган ҳамон эрмиш;
Ки ийглатган ҳамону, хоҳ қулдурган ҳамон эрмиш;
Ўтун олғони ҳамону, ўтда куйдурган ҳамон эрмиш

(1, 51-6-варақ).

Мактаъда шоир ўзининг буюк салафи ижодидан баҳрамандлигини таъкидларкан, нафақат шаклу суратда, балки замона носозлигидан, яхши инсонларга нисбатан адолатсиз муносабатлардан шикоят тарзидаги ижтимоий фикрлар ифодасида ҳам унга издош эканини баён этади:

Билурмусан, Садой, бу Навоийдин масал қолмиш:
“Су келтурган ҳамону, кўза синдурган ҳамон эрмиш”.

Шоирнинг “ийглайман” радибли ғазалида ҳам Навоий шеърятда ифода этилган фикрларга ҳамоҳанглик кўринади. Бундай байтлар ўзаро қиёсланганда яхлит тасаввур уйғотади.

Навоий:

Парим бўлса учуб қочсам, жаҳондин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқтин, югурсам то ҳаётим бор.⁵

Садой:

Аёғим борича юрсам, қанот пайдо қилиб учсам,
Ажал кам-кам манга сори ёвқуз этганга ийглайман.

(1, 102-а-варақ)

Этибор қилинса, байтнинг иккинчи мисрасида яссавийона руҳ ҳам кўзга ташланади. Садой девонида Навоий шеърятти мавзулари ва мазмуни, шакли ва бадий усулларига ҳамоҳанг тарздаги байтлар, тўлиқ яқпора ғазаллар учрагани ҳолда, мумтоз тил ва мумтоз навоийона услубдан чекинган тарзда ижод этилган содда байту ғазаллар, пандона руҳдаги асарлар ҳам бор. Буни бевосита яссавийона услуб махсули сифатида баҳолаш мумкин.

Шоир девонида шундай сюжетли ғазаллар борки, уларда лирик қаҳрамон орзусида ёки ҳаёлида маъшуқа унинг уйига меҳмон бўлиб келади. Шундан сўнг ошиқ ва маъшуқа суҳбатлари бир-бирига илтифот кўрсатиш, рақиблар кўзидан пинҳон келишни орзу қилиш ва ниҳоят, маъшуканинг ошиқ юрак-бағрини қонга тўлдириб чиқиб кетиши воқеалари тасвирланади. Бундай лирик сюжет яратиш маҳорати илк бор Навоий ижодида кўзга ташланганлиги маълум. Шоир қатор ғазалларини шундай композиция билан яратган. Унинг “Ўтган кеча мен эрдиму ул сиймтан эрди, Гулишан тўрида масканимиз бир чаман эрди” матлаъи билан бошланувчи ғазали лирик сюжетли воқеабанд ғазалининг ёрқин намунаси саналади.

Садойнинг қуйидаги матлаълар билан бошланувчи ғазаллари ана шундай композицияли, аниқ бир сюжет асосида яратилган:

Қай қуни бўлғай нигоримго йироқдин қорашиб,
Бир-биримизга яқин бўлсакки, шояд имлашиб;
Ёр деб айдим ани, охир юрогим ёрди ул,
Зулмдур ё адлдур, туфроққа қоним қорди ул;
Қаронгу уйда бир ялғуз эдим гулгун кабо келди,
Кўнглини қилғучи равшан ажаб нури сафо келди.

(1, 149-6-варақ).

Академик Б. Валихўжаев бу турдаги ғазалларни Мавлоно Лутфий шеърятда ҳам учратиш мумкинлигини қайд этар экан, уларни “лиризм билан қўшилган эпизмикюя”, – деб атайди⁶. Шундай ғазаллар мисолида Садой ўзигача бўлган туркий шоирлар аъаналари, хусусан, буюк Навоий аъаналарини давом эттирувчи ва ривожлантирувчи ижодкор сифатида намоён бўлади.

Садой ўз шеърятти билан Кўкон адабий ҳаётида “Олтин бешик даври” деб ном олган қатга ижодий муҳитнинг иштирокчиларидан бирига айланди. У шеърятнинг жамият ҳаёти ва ундаги муаммоларга муносабат билдиришда фаол бадий санъат турларидан бирига айланиши учун имкон даражасида ҳаракат қилди. Панднома-дидактик руҳдаги асарларида, асосан, жамият барқарорлиги ва инсон камолоти масалаларини кўтариб чиқди. Шу билан бирга, у юксак бадий маҳорат билан мафтункор шеърлар битди. Садой шеърятти учун буюк Алишер Навоий ижодидаги мавзулар, бадий тимсоллар, тил гўзаллиги кашфиётлари ўзига хос илҳом манбаи бўлиб хизмат қилди.

¹Алишер Навоий. Хазойинул маоний. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, I том. Т.: Фан, 1990, 207-бет.

²Мирҳасан Садой. Девон. Инвентарь № 2619/1. Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди.

³Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, II том. Т.: Фан, 1987. 56-бет.

⁴Алишер Навоий. Бадий ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, I том. Т.: Фан, 1987. 293-бет.

⁵Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, III том. Т.: Фан, 1990. 124-бет.

⁶Б.Валихўжаев. Мумтоз сиймолар. Икки жилдлик, 2-жилд. Т., 2002, 28-бет.

КУЛГУ ЗАМИРИДАГИ ТАҚДИР

«Адабиёт» (8-синф).

Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад. «Уфк».

Ўзбекнинг содда-донишмандлиги, бағрикенглиги, беғуборлигини гоҳи қувнок ўйчан, гоҳи қитмиру содда инсонлар образида тасвирлаган, ҳажвиялари орқали ҳаммани қулдириб, ўзи ҳам қулиб, ҳаёт ва тақдир заҳматларини кулгу ортига беркитган Саид Аҳмад том маънода халқ ёзувчиси, Ўзбекистон Қаҳрамонидир!

Адибнинг «Уфк» трилогияси – адиб ижодида алоҳида босқич, тажриба мактаби. «Уфк» бир-бирини тўлдирадиган «Қирк беш кун», «Ҳижрон кунларида», «Уфк бўсағасида» романларидан иборат. Асарда халқимизнинг Иккинчи жаҳон урушидан олдинги ва кейинги ҳаёти, бошдан кечирган заҳматли кунлари ёритилган. Образлар ва сюжетлардаги жипселик, уйғунлик ва ҳаётийлик ҳар қандай ўқувчини безътибор қолдирмайди.

Мактаб дарслигида «Уфк» трилогиясидан парча – «Қочоқ» ҳикояси ўрин олган. Унда битта ўғил Турсунбой урушдан қочади. Отаси Икромжон ўша кунлар муқофотланган, шу боис, бахтиёрлигидан ҳаммани ўзига ўхшатарди. Бирок ўғлининг қўрқоқлигини эшитгач, уни хоинга йўйган отанинг бир паса қадди букилади, онанинг ранги кумдай оқариб кетади. Бирок она барибир она! Ўғлининг тўқайга яширинганини билгач, тез-тез хабар олиб туради. Бирок ўғил инсоний киёфасини аллақачон йўқотган. Буни куйидаги диалоглардан ҳам билса бўлади:

– Даданг бир оёқдан ажраб келган.

– Биламан, биламан, – деди Турсунбой, лабини ялаб”.

– Шунақа, болам, касалман. Ишқилиб, толеингга ўлиб қолмай-да.

– Анови бола ким?

– Даданг бошлаб келган. Яхши ишлаяпти. Тиззаларимда дармон қолмади.

– Эртага овқатни кўпроқ олиб кел”...

Асарда характерлар ишонарли тасвирланган. Бу куйидаги диалогда ёркинрок кўринади:

« – Онанг ўлди, – деди Икромжон.

– Биламан. Кўмишга олиб кетаётганларида кўриб турган эдим»...

Бу – катта фожиа. Чунки меҳрибон онасининг вафот этганини била туриб, кўра туриб, кўзёш тўқолмаслик, охирги манзилга кузатолмаслик энг оғир жазо эмасми?

Икромжоннинг қўлтиктаёқ билан ўғлига қабр қазиси – ўзбекнинг энг катта мусибаги, фожиясини кўрсатиб беради. Чунки халқимизнинг яхши кунини ҳам, ёмон кунини ҳам эл-юрт елкадош туради. Бирок Икромжон ўғлининг ўлигини эл билан бирга кўмолмайди...

“Уфк” ёзилиш тарихининг муҳим жиҳатларидан яна бири шундаки, Абдулла Қаҳҳор ёзувчининг аксарият асарларини танқид қилса-да, лекин “Уфк”даги битта гап учун уни аъло даражадаги роман, деб баҳо беради, Саид Аҳмаднинг катта ёзувчи сифатида таъкидлайди. Буни адибнинг “Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида” китобидаги хотиралардан ҳам ўқиш мумкин:

«Олтмиш иккинчи йилда союз боғида “Уфк”нинг биринчи китобини тугатиш арафасида эдим. Кунлардан бир кун Абдулла ака: шоир, нима ёзясиз, деб сўраб қолди. Мен роман ёзаётганимни, бугун-эрта тугатишимни айтдим.

Абдулла аканинг роман ёзишимга ишонмагани кўзидан билиниб турарди. Унинг бу хил қарашига ғашим келди, бир кўрсатиб кўяй, деб кечаси билан ухламай романнинг қолган охирги бобини ёзиб тугатдим.

Эртасига тушлиқдан кейин липа тагида ўтирганимизда Абдулла ака роман нима бўляпти, деб яна сўради. Тугатганимни айтдим.

– Қани бўлмасам, юринг буёққа.

Домла кетидан эргашиб шийпонга чиқдим.

– Романда бўладиган воқеани эринмай бир айтиб беринг-чи. Чатоғи бўлса машинкага бермай тузатасиз.

Мен бир чеккадан айтиб бердим. Охирида Икромжоннинг қочоқ ўғлини тўқайда ов милтиғи билан отиб ўлдириши у кишига ёқмади.

– Зинҳор-базинҳор бундай қила кўрманг. Ўз боласини ўлдирган отани ўқувчи лаънатлайди. Одам ўлдирган киши ижобий қаҳрамон бўлолмайди. Йўқ, бошқа йўл тутинг!

Ҳайрон бўлиб қолдим. Қаёқдан ҳам домлага айтиб берибман. Ҳали битгани йўқ, деб қўяқолсам-ку, бўлардия. Энди қандоқ қилиб тузатаман? Роман бошидан Турсунбойнинг ўлимига тайёргарлик қилиб келганман, қанчалаб деталлар, гаплар шу мақсадга бўйсундирилган. Яна бошқатдан ёзиб чиқаманми?

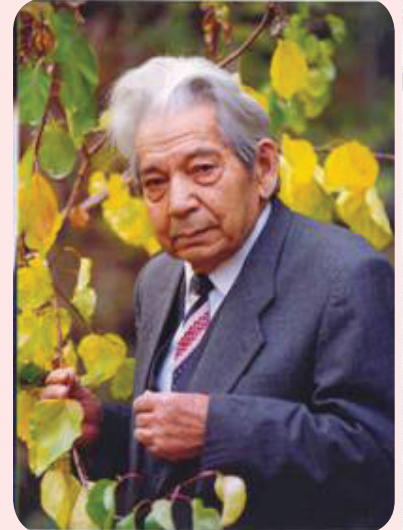
Кечаси билан ўйлаб чиқдим. Тузатишнинг сира иложи йўқ. Бола ўладими, йўқми, отаси отиши шарт. Отмаса бўлмайди, роман бузилади. Тонгогар пайти калламга ялт этиб бир фикр келди. Юзлаб саҳифаларни тузатмай, сўнгги саҳифаларни бошқатдан ёзмай, бир оғиз сўз билан устоз айтган гапни қилиш мумкин экан. Икромжон ўғлини отади. Аммо ўқ тегмайди. Шунда у, “хайрият тегмади” дейди. Вассалом.

Абдулла акани эрталаб йўқлаб чиқсам шаҳарга тушиб кетган экан. Кечгача кутдим. Ўша куни боққа қайтиб келмади. Эртасига келиши билан романни қандай қилиб тузатганимни шошиб-шошиб гапириб бердим.

– Мана бу бошқа гап. **Иккита сўз билан бир дунё иш қилибсиз!** Энди сизга оқ фотиҳа бердим. Романни биратўла босилиб чиққанда ўқийман.

Юриб эмас, учиб шаҳарга жўнадим.

“Шарқ юлдузи” журналида роман босилиб чиққанда анча вақтгача Абдулла акага кўринмай юрдим. Бу инжиқ одам яна албатта битта-иккита хато топади, деб рўпара келгани юрагим дов бермасди.

Абдулла ака “Муштум”га телефон килиб, Саид Аҳмад келса, албатта, менга учрашсин, деб тайинлаган экан. Бормай иложим қолмади. Шелковичная кўчасига бурилганимда юрагимни ваҳм боса бошлади. Эшик ёнбошидаги қўнғирок тугмасини журъатсизлик билан босарканман, Абдулла аканинг чимирилган қошлари кўзимга кўриниб кетди.

Хайрият, устоз яхши кутиб олди.

– Кўркманг, романингиз жуда яхши. Ҳатто аъло деса ҳам бўлади. Менга жуда ёқди. Кўпдан бери бунақа роман ўқимаган эдим. Ўтиринг, шоир. Гаплашамиз!

Оббо, дедим ичимда. Ёққан бўлса бўпти-да, яна нимасини гаплашарканмиз?

Чой устида романинг фазилатлари тўғрисида узоқ гапирди. Бу гаплар қулоғимга кирмасди. Қачон ўша “гаплашамиз”ни бошларкин деб тоқатсизланаман. Асабларимни танбур симидек таранг тортиб қўйиб, ўша “гаплашамиз”ни бошлади.

– Охири чаток. Романда айтилган гапларнинг ҳаммаси шу боланинг ўлими билан яқунланапти. Бундоқ бўлмаслиги керак.

– Домла, роман журналнинг икки сониди босилиб, тарқаб бўлди-ку, нимасини тузатаман?

– Тузатинг деяётганим йўқ. Алоҳида китоб бўлиб чиқишига битта чиройли боб кўшинг. Икромжонни яхши кайфи-ятда бир кўрсатиб қўйинг. Ўқувчи сал эркин нафас олсин.

Айтмоқчи бўлган гапини дарров тушундим. Дарров хўп, деб ваъда қилдим. Уйга келиб ўйлаб-ўйлаб Икромжоннинг ёғоч оёғини ечиб қўйиб Дилдорнинг ўғлини тиззасида олиб ўтирганини, болани онаси олиб кетганда тўнининг бағрида гўдак ҳиди қолганини, бу ҳиддан Икромжон гангиганини ёздим.

Ҳа, чинакам сўз устаси ана шундай мураккаб вазиятларда ўзини намоён этади. Сўзнинг кучини амалда исботлаб беради.

ДАДАМНИНГ ИРОДАСИ – ҲАЁТГА МУҲАББАТИДА

Саид Аҳмад қизи Нодира Ҳусанхўжаева билан сўхбат

– Сўхбатни «Уфқ»нинг ёзилиш тарихи билан бошласак. Бу ҳақда қандай хотиралар сизда сақланиб қолган?

– “Уфқ” трилогиясининг иккинчи китоби “Ҳижрон йиллари” 1964 йилда, “Уфқ бўсағасида” 1969 йилда ёзилган. У пайтда мен кичкина эдим. Шунинг учун бу китоблар қандай ёзилганини у қадар эслаб олмайман. Трилогиянинг биринчи китоби – “Қирқ беш кун” 1974 йилда яратилган. Ўша пайтда 7-синфда ўқир эдим. Дадам бу китобни Катта Фарғона канали қирғоғидаги мажнунтоллар тагига ўрнатилган тахта сўрида ёзган. Дадам ёзишдан чарчаган пайтларида «Спидола» радиоприёмнигини тинглаб, оқаётган сувга тикилиб, ёзаётган жумлаларни хаёлида пишитиб оларди. Айниқса, Фаттоҳхон Мамадалиев, Таваккал Қодиров, Берта Давидова, Ботир Зокиров ижросидаги кўшиқларни берилиб эшитар, нафис куй-кўшиқлардан илҳомланар эдилар. Баъзида кишлоқ болалари дарёдан сузиб ўтишар, сўрида ёзув машинкасини чиққиллатиб асар ёзиб ўтирган дадам сузиб ўтаётган болалар билан бир-икки оғиз сўзлашишга ҳам улгурардилар.

– Кўпчилик Саид Аҳмад ижодининг чўққисини «Келинлар кўзгалони» билан боғлашади. Назаримизда, «Уфқ» трилогияси ҳали ҳам очилмаган кўриқдек...

– “Келинлар кўзгалони” асарини билмаган одам юртимизда топилмаса керак. Бу асар нафақат мамлакатимиз, балки кўшни давлатларда ҳам сахналаштирилган. Томошабинлар меҳрига сазовор бўлган, шухрат қозонган. Шунинг учун баъзи одамлар бу асарни дадам ижодининг чўққиси деб ўйлаши мумкин. Назаримда, даданинг сўнги йилларида ёзилган “Йўқотганларим ва топганларим” хотиралар туркуми, қатағон йиллари ҳақида хикоя қилувчи “Сароб”, “Офтоб ойим”, “Борса келмас дарвозаси” каби хикоялари адабиётшунослар томонидан ҳали етарлича таҳлил қилинган йўқ. “Уфқ” трилогияси ўз даврида адабиётшунослар томонидан етарлича таҳлилу танқид қилинган. Балки бугунги куннинг олимлари томонидан ҳам яна бир бор ўрганилса, асарнинг янги қирралари очилар.

– «Қочоқ» парчасида Икромжон ўғлига қараб ўқузар экан, «хайрият тегмабди», дейди. Айтишларича, шу лавҳани ўқиган Абдулла Қаҳҳор илк бор Саид Аҳмадни катта ёзувчи сифатида тан олган экан.

– Ҳа, устоз Абдулла Қаҳҳор даданинг илк китоби “Тортиқ” ҳақида кескин танқидий мақола ёзгандилар, лекин “Уфқ” романини илиқ қарши олдилар ва “Илҳом ва жасорат самараси” деб номланган мақола битдилар. Ундаги қуйидаги сатрлар устознинг дилидаги гаплари эди: “Бу – соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири, оғир, шу билан бирга, гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини “тошдан” қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир”.

Ўз навбатида, дадам Абдулла Қаҳҳорни ўзларига устоз деб билганлар.

– Икромжон, Жаннат хола, Турсунбой ё Умматаниннинг прототиpleri борми?

– Бу саволни дадамга ўқувчилар кўп беришарди. Баъзи бир китобхонлар ҳатто Низомжоннинг, Зебихоннинг ва Дилдорнинг манзилени сўраб хат ҳам ёзишган. Бу хатларга дадам “асардаги қаҳрамонларнинг маълум бир прототипи йўқ, улар турли инсонларнинг кўриниши ва феъл-атворидан йиғиб олинган бадиий образлардир”, деб жавоб берганлар.

– «Қочоқ» аввало, ота фожиаси эди. Шу маънода ёзувчининг ўзи ҳаётда қандай ота бўлган? Ўзига хос тарбия усуллари бормиди?

– Дадамнинг бирон марта мени ўтқазиб қўйиб насиҳат қилганларини ҳеч эслолмайман. Ортиқча тергамасдилар, лекин китоб ўқишимга, рассомлик тўғрагидан тортиб мусика билан шуғулланишимгача катта эътибор берар эдилар. Ўзлари ёшлиқда рассом ҳамда фотомухбир бўлганлари сабаб менга рассомчилик ва фотография сирларини ўргатганлар. Пианино чалаётганимда тинглаб ўтиришни ёқтирардилар. Ўйлашимча, даданинг тарбия усули – бу фарзанд маънавий дунёсини бойитиш бўлган. Чунки китобга, санъатга меҳр қўйган фарзанд ҳамisha яхшилик йўлини тутишини дадам яхши билганлар.

– Саид Аҳмад номи табассумнинг таржимасидек туюлади. Бироқ ёзувчининг бошига тушган кўргиликларни эсласак, бу қулгудан фақат даҳшатга

тушиш мумкин. Шунча қийинчиликдан кейин ҳам ёзувчи ҳаётга муҳаббатини сақлаб қолганининг сири нимада, деб ўйлайсиз?

– Дадамнинг шунча кўргуликлардан кейин ҳам иродаси букилмагани – ҳаётга бўлган муҳаббатиди. Ҳақиқат қачонлардир барибир қарор топишига ишончида, деб ўйлайман.

– «Уфк»да олиб ташланган эпизод ё сюжет борми?

– Бирон бир эпизод китобдан олиб ташланганидан ҳабарим йўқ.

– Саид Аҳмад ижодининг ҳали очилмаган қирралари, сизнингча, нималарда?

– Бу саволни адабиётшуносларга ҳавола қила қолайлик. Таниқли адабиётшунос олим, профессор Умарали Норматов дадамнинг ижоди бўйича чуқур изланишлар олиб борганлар. Улар бу саволга мендан кўра аниқроқ жавоб бера оладилар, деб ўйлайман.

– Ўтган йили Президентимиз ташаббуси билан барпо этилган Саид Аҳмад ва Саида Зуннунова монументи олдида кўнглингиздан қандай ўйлар ўтади?

– Пойтахтимизнинг гўзал боғларининг бирида қад кўтарган ота-онанинг ҳайкали олдида келганимда қалбимда Президентимизга, халқимизга чуқур миннат-

дорлик туйғусини ҳис қиламан, мен мана шундай ажойиб инсонларнинг фарзанди эканлигимдан ғурурланаман. Юртига, халқига сидқидилдан хизмат қилган фарзандларини Ватан ҳеч қачон унутмаслиги, уларнинг ёдини ҳамisha авайлаб-ардоқлаши ҳақида ўйлайман.

Сухбатдош: Улдона АБДУРАҲМОНОВА

САИД АҲМАД ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА

Саид Аҳмад ижодда катта тажриба орттиргандан сўнгра роман жанрида кучини синаб кўрди ва бир неча йиллик машаққатли изланишлардан кейин «Уфк» трилогиясини яратди. Трилогиянинг биринчи китоби «Қирқ беш кун» (1974), иккинчи китоби «Ҳижрон кунлари» (1964) ва учинчи китоби «Уфк бўсағасида» (1969) деб аталади. Бу трилогия 60–70 йиллардаги ўзбек насрида том маънода катта воқеа бўлди. Унинг давлат мукофотида сазовор бўлгани ҳам бежиз эмас. Унинг қаҳрамонлари ва, айниқса, ҳар томонлама мукамал ишланган Икромжон ўзбек адабиётидаги ёрқин қаҳрамонлар сафига ҳақли равишда кириб келди.

...Саид Аҳмад мавзу кетидан қувмади, у мавзу берадиган имкониятларни бошқа ёзувчиларга қолдирди-да, ўзининг севимли қаҳрамонлари – оддий одамлар характери яратиш йўлидан борди. Биринчи китоб қаҳрамони эндигина улғайиб, ҳаётда мустақил қадамлар қўйиб келаётган Азизжон. Унинг бутун вужуди кучга, ғайратга тўла. У асов дарёга ўхшайди – рўпара келган ҳар қандай тўсиқни ағдариб ташлаб мақсадига эриша олади. Азиздаги шиддат, ғайрат, яшашга ташналик, мардлик ва тантилик каби фазилатларнинг миллий илдиэлари ҳам трилогияда яхши очилган. Худди шунингдек, Икромжон ҳам ўз сиймосида халқнинг энг яхши томонларини мужассам этган одам сифатида кўринади – у ҳаётнинг паст-баландини кўрган, урушда қатнашган, синовлардан чиққан, эътиқодли, диёнагли, виждонли инсон. Айни шу фазилатлари уни гўзал одамлар, яхши инсонлар қаторига қўшишга имкон беради.

...Саид Аҳмад бугунги ўзбек адабиётининг чинорларидан, оқсоқолларидан бири бўлиб қолди. Биз уни шундай агаётган эканмиз, бунда фақат унинг ёши улғулигини назарда тутаятганимиз йўқ. У ўз истеъдоди билан, қаламининг ўткирлиги билан, бетакрор қаҳрамонлар галереясини яратгани билан бу шарафли номга муносиб ижодкордир.

Озод Шарафиддинов,
адабиётшунос олим, Ўзбекистон Қаҳрамони

...«Уфк» трилогиясида тўқайга ўт кетиши манзараси бор. Адиб асарнинг биринчи вариантыда бу ҳолатни ўз тасаввурича ёзганини, аммо кўнгли тўлмай Сирдарё бўйидаги бир хўжаликка бориб, бўлим бошлиғининг руҳсати билан ўзи тўқайга ўт қўйиб тажриба қилганини эслатади. «Шундагина аввал ёзган бобимдаги ёнғин тасвири нақадар ғариб эканини билдим, – дейди ёзувчи. – Қамиш барглари аввал ёниб, учидаги попугига ўтти узатар экан. Барги ёниб бўлган, танаси ҳали ўт олмаган қамиш учидаги попуги худди шамга ўхшаб ёниб тураркан. Ергаги хашаклар билан қўшилиб қамиш танаси ёнар экан. Сал шамол эсса, ўт ёнбошлаб ерни олов тили билан ялаб, илондек ўрмалаб кетар экан. Қамишлар орасидан учи чикқан кушлар фарёд уриб, қора тутун орасида чарх уради. Баъзан кўёнми, қаламушми, ўтдан қочиб чиқади... Романдаги ёнғин боби шундан кейин бошқатдан ёзилди...»

...Миллий характер тасвири Саид Аҳмаддан ҳам ўрганиш керак. «Уфк» романида қизиқ эпизод бор. Ҳамма урушда жон олиб, жон бериб юрибди, Иноят оқсоқол исмли имонсиз чол эса чайқовчилик қилиб, бойлик тўплаш билан овора. Кўнлардан бирида уни мелеса бир тўп газлама билан қўлга туширади. Ҳибсхонага олиб кетаётганида чол айтади: «Мени қўйиб юбормасанг қарғайман. Боланг ўлсин, дейман. Қўйиб юборсанг дуо қиламан». Мелесанинг ҳам ёши ўтиб қолган. Яқинда урушда юрган катта ўғлидан «қора хат» келган. Олдида кичик ўғли – ёш бола қолган холос... Мелеса ўйлаб туради-да, чайқовчинини сўқиб-сўқиб қўйиб юборади. Балки бошқа миллат вакили бу тасвирга ишонмаслиги, ҳатто мелесани қоралаши мумкин. Аммо болажон ўзбек китобхони воқеа тагида ҳақиқат ва айнан ўзбекона феъл-атвор борлигига ишонади...

Ўткир Ҳошимов,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Feruza TANGRIBERGANOVA,
Davlat mukofoti sovrindori

OTA KASBINI TANLAGAN QIZ

Qoraqalpog'iston Respublikasining Beruniy tumanidagi 1-umumta'lim maktabining ingliz tili fani o'qituvchisi Gulshan Qutlimurodova mustaqilligimizning 22 yilligi arafasida Prezidentimizning Farmoni bilan «Shuhrat» medali bilan mukofotlandi.

...Uyiga ko'zlari qizarib kelgan qizining ahvolini oniy lahzalikda his qilgan ota ham tanbeh, ham dakki berish niyatida ikki og'izgina so'z aytdi.

– O'qimaysan-da, bilmaysan...

Qizga bu tanbeh tasodifan urilgan tarsakidan ham og'ir botdi. «Koshkiydi, otam bu so'zni aytgandan ko'ra bir shapaloq tushirsa...» Ammo farzandlariga qo'l ko'tarishni o'ziga or biladigan ota uchun bu umuman yot holat edi.

Xonasiga kirib boshini qo'llari orasiga olib, og'ir o'ylarga cho'mib o'tirgan Gulshanning yoniga onasi O'rozgul ona kirdi. Ohistagina qizining qo'ng'ir sochlari siladi. – Qisinma, bu yil bo'lmasa kelgusi yil kirarsan o'qishga. Yil bo'yi yaxshilab tayyorlan...

– Og'alarim va opalarim oliy o'quv yurtlaridan «yiqilmasdan» hujjat topshirgan yiliyoq o'qishga kirib ketishgan. Nega menga navbat kelganida bunday bo'ldi?

Yillar oylarga, oylar kunlarga o'rnini bo'shatib beraverdi. Gulshan goh u opasidan, goh bu akasidan bilmaganini so'rab o'rgandi, yil bo'yi ishtiyoq bilan tayyorlandi. Nihoyat, oliy dargohlarga qabul boshlandi.

– Ota, oq fotihangizni bering, hujjatlarimni topshirib kelmoqchiman! Gulshan otasining huzuriga shahdam qadam tashlab kirdi.

– Hamisha yo'ling oydin bo'lsin, qutlug' niyating yo'ldosh, maqsading esh bo'lsin. Orzularingga yetgin! Ilohim, oq yuz bilan kelgaysan! Oq yo'l qizim!

Gulshan Berdaq nomidagi Qoraqalpog'iston davlat universitetiga birinchilar qatori hujjat topshirdi. Test imtihonlari boshlangunga qadar qunt bilan tayyorlandi. Nihoyat davlat sinovlari boshlanadigan kun yetib keldi.

Bu safargi imtihon natijalari Gulshanning yuzlarini yorug' qildi. Uning nomi birinchilar qatori grant asosida oliy dargoh talabasi bo'lgan abituriyentlar ro'yxatida turardi. U quvonch bilan uyiga, birinchi navbatda otasiga qo'ng'iroq qildi. Oila a'zolari oilaning yettinchi farzandining ham o'qituvchilar qatoriga kirishidan behad xursand bo'lishdi. Xushxabar tezda tarqaldi. Ayniqsa, Gulshanning o'qituvchilari bu quvonchdan entikishdi. Shu kuni oila davrasi yanada kengaydi.

Gulshan 2000-yilda ta'lim dargohini tugatib kelgach, uni otasi qariyb 40 yil o'quvchilarga fizika darsidan ta'lim bergan Tojimbay Qutlimurodov qizini ergashtirib

tumandagi 1-umumta'lim maktabiga boshlab bordi. Ota o'zi ishlagan maktabga kelib qizining taqdirini eng tajribali ingliz tili fani o'qituvchilari – Maryam Rajabova, Tojigul Yusupova (rahmatlik) kabi ustozlar tarbiyasiga topshirdi.

Yosh, intiluvchan, tirishqoq muallimning faoliyati, avvalo, o'z otasi – qattiqqo'l, kasbiga sadoqatli, talabchan o'qituvchi Tojimbay otaning, qolaversa, ustozlar nazoratida bo'ldi. Gulshan o'quvchilarining kundalik daftarlariga baho qo'yar ekan, esiga o'zining bolaligi kelardi. Otasi uning ham kundaliklarini har kuni oqshom payti diqqat bilan ko'zdan kechirardi. Yosh muallima tirishqoq va intiluvchan o'quvchilarining faqat «a'lo»chi bo'lib qolishi uchun imkon berardi.

Gulshanning o'quvchilari «Bilimlar bellashuvi»ning tuman bosqichidan muvaffaqiyatli o'tib, Nukus shahrida bo'lib o'tadigan sinovlarga yo'llanma olganini eshitgan Tojimbay otaning chehrasini tabassum qopladi. «Barakalla qizim, mehnatlaring shu tariqa mevasini beraveradi, astoydil jon koyitsang, o'quvchiga o'zi kutgan bilimlarini yetkazsang bola o'qishga yanada ixlos qo'yib boraveradi. Asosiysi – sen o'quvchining yuragiga kirib borishing, uni fanga qiziqтира olishing sening mahoratingdan darak beradi!»

Ota kasbini egallayotgan qizning yutuqlari shu tariqa ko'payib boraverdi. Uning fidoyi mehnatlari ijobiy natijalarini ko'rsatgani sayin ko'ngli ravshanlashib, ishiga bo'lgan ixlosi oshib borardi. Tojimbay muallimning 8 nafar farzandining olti nafari o'qituvchi, ikki nafari shifokor bo'lishdi. Gulshan o'qituvchi otasining o'qituvchilik kasbini og'a-yu opalari ulug'layotganidan mamnun bo'lar, kezi kelganida og'a-inilaridan maslahat so'rar, shu tariqa tajribasi oshib borardi.

Ingliz tili o'qituvchisi Gulshan Qutlimurodova ustozlari o'gitiga amal qildi. O'quvchini darsga qiziqtirish yo'llarini izladi. O'quvchining qalbida fanga ixlos va mehr uyg'otishga, o'ziga ishonch va havas, muhabbat uyg'otishga harakat qildi. Shundanmi, uning izdoshlari ko'paydi. O'quvchilari «Ingliz tilini o'rganamiz!» shiori ostidagi intellektual tadbirlarni o'tkazib borishardi.

– O'tgan yilning kuz oyida «Ingliz tili kechasi»ni o'tkazish maqsadida katta tadbir tayyorladik, – deydi 1-umumta'lim maktabi direktori Gulimboy Yo'ldoshev, – Maktabimizning ingliz tili ixlosmandlari uni shunchalik intizor bo'lib kutishdiki, musiqa va san'at maktabida o'tgan tadbir qiziquvchilarga to'lib ketdi. «Kim ingliz tilini yaxshi biladi?» deb nomlangan tadbirda 1-sinfdan, yanada aniqrog'i maktabimizdagi ingliz tili to'garagining

eng ashaddiy muxlislari – 5 yashar jajjilardan boshlab 9-sinf o'quvchilarigacha ishtirok etishdi. Unda o'quvchilar ingliz tilida she'r, qo'shiq aytishdi, «Qizil qalpoqcha», «Sholg'om» ertagi asosida sahna ko'rinishi namoyish etishdi. Sahna ko'rinishlaridagi «Echki va uning 7 bolasi»ning sarguzashtlarini zavqlanib tomosha qilishdi.

– Xo'sh, ingliz tili o'qituvchisining faoliyatidan o'quvchilar qoniqishadimi? Savollarimiz javobsiz qolmaydi.

– Men «Bilimlar bellashuvi»ning tuman bosqichida faol ishtirok etib, bellashuvning Qoraqalpog'iston Respublikasida bo'ladigan turida qatnashish huquqini qo'lga kiritdim, – deydi umumta'lim maktabining 9-sinf o'quvchisi G'ayrat Zaripov, – ustozim Gulshan Qutlimurodovaning ingliz tili to'garagi a'zosiman. Yutuqlarimning boisi ustozimning jonkuyarligi, bizlarni fanga qiziqish va ixlos uyg'otganidadir. Men darsdan bo'sh paytlarimda ham ingliz tilidagi kitoblarni muntazam ravishda o'qib, bilimlarimni oshirib boraman. Kelgusida chet ellarda ishlab, O'zbekistonimiz sharafini ulug'layman.

– Ingliz tili to'garagiga qatnab bilimlarim oshganidan xursandman, – deydi o'quv maskanining 7-sinf o'quvchisi Mohira Hakimova, – maktabimizda o'tkazilayotgan tadbirlarda bilimimiz ham tobora oshib boradi. Shuning uchun o'tiladigan darslarda savol-javoblar asosida dars o'tishga qiziqamiz. Bir-birimiz bilan ingliz tilida muloqot qilamiz, oila a'zolarimiz, kelgusidagi niyatlarimiz xususida ingliz tilida savol-javob qilamiz.

Gulshan Qutlimurodova dars o'tayapti. Doskaga chiroyli qilib mavzu yozilgan. U, avvalo, o'quvchilardan o'tilgan mavzuni so'raydi, o'tilgan boblar yuzasidan savollar beradi. Keyin o'quvchining bilimiga ishonch hosil qiladi. Past o'zlashtiruvchi o'quvchi bilan alohida shug'ullanadi, vaqtini qizg'anmaydi, o'quvchiga fidoyilik bilan o'rgatadi. Bu xislat unga otasidan meros bo'lib o'tgan. O'zi bir paytlar shogird bo'lgan muallimaning bugun Feruza Eshjonova, Hamida Jalilova, Shahzoda Ibrohimova kabi shogirdlari bor.

– Prezidentimizning chet tillarni o'rganish borasidagi Qarorlarini xushnudlik bilan kutib olgan muallimaning quvonchlari bisyor. U mamlakatimizda dunyo sari ulkan eshiklar ochilganligini, katta imkoniyatlar yaratilganligini ta'kidlaydi. Endi quvonch bilan, faxr bilan ishlaydigan davr keldi, – deydi Gulshan, endi o'quvchilarimizning jahonga chiqqanini ko'ramiz. Mustaqillik – beqiyos imkoniyat degani, baxt-u iqbol, orzu va maqsadlarning ro'yobi deganidir. Men o'zimning 14 yillik faoliyatimda amin bo'lganim shuki, o'qituvchilik juda sharaflı, faxrli, shu bilan birga, mashaqqatli hamdir. Ammo bu kasbni sevgan kishiga mashaqqatlar hech gap emas.

Tirishqoq muallima har bir darsini texnik vositalar, rangli suratlar orqali o'tadi. Fasllar mavzusini o'tadigan bo'lsa sinf o'quvchilarini to'rt faslga ajratadi. Qish, bahor, yoz, kuz faslini o'zlarida mujassam etgan o'quvchilar fasllarga mos she'r va qo'shiqlar aytishadi, fasllarning fazilatini e'tirof etishadi. O'quvchi harakatli o'yinlar asosida o'tilgan darsning o'quvchini zerikdir va charchatib qo'ymasligini alohida ta'kidlaydi muallima. Darslarini tarix, rasm, ona tili va adabiyot fanlari bilan bog'lab o'tadi.

«Oila» darsi 1-sinf o'quvchilari uchun o'tiladi. Shuning uchun ham ingliz tili xonasidagi suratlar e'tiborni tortadi. Barmoqlar orqali tushuncha beriladi. O'quvchilar barmoq shaklidagi suratlarini tutib she'r aytishadi, suratga tavsif berishadi. Dada barmoq, Ona barmoq, aka barmoq, opa barmoq va chaqaloq barmoq. Barmoq shaklidagi rasmlarni ko'tarib olgan 5 nafar o'quvchilar tilida inglizcha she'rlar va qo'shiqlar yangraydi. Dialog – intervyu shaklidagi suhbat juda qiziqarli.

– Dada barmoq qayerda?

– Shu yerdaman, shu yerdaman!

– Ona barmoq qayerda?

– Shu yerdaman, shu yerdaman...

Hayvonlarning qiyofalari go'zal tarzda yaratilgan. Oddiy qog'ozdan oy shakli, mushuk, eshak, sigir, o'rdak kabi jonivorlarning suratları qog'ozlarda aksini topgan. Doskada sigirning ikki oyog'i «olib qo'yiladi». O'quvchi sigirning oyoqlarini o'z o'rniga qo'yishi kerak. Yoki mushukning boshi olib qo'yiladi. O'quvchining zehni bilan bosh o'z o'rniga o'rnatiladi. Shu tahlit o'quvchining bilimi va zukkoligi, topqirligi namoyon bo'ladi. O'quvchi boshi o'qituvchi tomonidan «olib qo'yilgan» kuchukning qanday ekanligini bilmog'i hamda kuchukning boshini o'z o'rniga yopishtirib qo'yishi kerak. Muallima shu taxlit darsni qiziqarli holda o'tib boradi.

Ingliz tili xonasida Gulshanning qiziqishi bilan o'quvchilarga alibastr va shamdan turli ertaklarning qahramonlari yaratilgan. Dars jarayonida bu ko'rgazmalardan unumli foydalaniladi. Eng faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantirib boriladi. Otning surati sovg'a tariqasida tuhfa etiladi. Har bola bir dunyo, – deydi Gulshan, – o'quvchining qalbi juda go'zal. Bu go'zallikni his qila bilmoq kerak. Uning ko'ngli nozik, dunyoqarashi tiniq, sodda, beg'ubor. Bolalarning beg'ubor dunyosida yashashni baxt timsoli deb bilgan muallimaning shiori shunday: «Maktab – men nafas olayotgan dunyo!» Asosiysi bu dunyoda beg'uborlar ulg'ayishyapti, mamlakatimizning kelajagi, tayanchlari voyaga yetishyapti. Gulshan ana shularni dilidan o'tkazadi, mamnunligini e'tirof etadi. Maktabga, pedagoglarga mamlakatimiz rahbarining katta e'tibor qaratilganligini baxt va iqbol, saodat ramzi deb biladi. Zero, eng ulug' timsol shudir!